

М. БАВРИСЕВИЧ
Б. ДИРЕКТОР ІСНІВСЬК. З ГІМН.
ПРОФ. ПЕДАГ. ШКОЛИ ІМ. К. УШІНСЬКО.
-ГО В КИЄВІ

ПОРАДНИЧОК УЧИТЕЛЯ

33899

**ШІСЛЬНА
ПОЗАШІСЛЬНА
І ДОШІСЛЬНА
ПРАЦЯ**

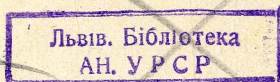
06 10

ПОРАДНИЧОК УЧИТЕЛЯ

НОВОЇ НАРОДНЬОЇ ШКОЛИ

ШКІЛЬНА, ПОЗАШКІЛЬНА Й ДОШКІЛЬНА ПРАЦЯ

~~11.422~~

~~33899~~

З Л А Д И В

М. ВАВРИСЕВИЧ

б. ДИРЕКТОР КИЇВСЬКОЇ 3-ОЇ ГІМНАЗІЇ, ПРОФ.
ПЕДАГОГ. ШКОЛИ ІМ. Н. УШИНСЬКОГО В КИЇВІ

Берлін 1924

Накладом видавництва „Українське Слово“

4421. 351

Всі права застережені.

Copyright by „Ukrainske Slowo“,
Buch- u. Zeitungsverlag, G. m. b. H., Berlin.
1924.

Всім невтомним працівникам на ниві народньо-освітній, сіячам „розумного, доброго, вічного“ . . . , учителям-просвітянам і громадським діячам, вихователям нових поколінь щасливого й вільного, сильного духом і тілом, громадянства Великої Землі Української —

*з щирою пошаною до їхньої праці
присвячує цю свою книжечку*

автор.

У своїй вільній країні — вільна,
автономна українська народня школа.

Від укладчика.

Своєю появою ця книжечка завдячує літнім смілянським Україно-педагогічним Учительським Курсам 1918. року, на котрих, як завідуючий, я мав змогу близько познайомитися з нашим українським народнім учительством черкаського та чигиринського повітів на Київщині.

Непідготованість тодішньої маси вчителів до відповідальної праці у важливий час перебудови краю й школи на нових вільних підвалинах у своїй незалежній Українській Державі і необхідність поліпшення у нас взагалі культурно-освітньої справи — викликали появу цієї книжечки, як спробу в своєму роді педагогічного та дидактичного катехизму українського народнього вчителя.

Заслухана на акті III-ого випуску черкаської учительської семінарії весною 1919. року, вона була ухвалена до друку, як „довідна (справочна) книжка народнього вчителя, особливо корисна для молодих, починаючих учителів“ ...

Про те, визнаючи стислість поданого в книжці матеріалу, гадаю пізніше, як буде більше вільного часу, ще раз вернутися до неї, щоб у ширшому обсягу, як цього вимагає тема, розглянути зацеплені тут думки про нашу нову народню школу й освіту.

Час же плине... Живе життя диктує школі й вчителеві раз-у-раз свої потреби... Виникають нові ідеали виховання й освіти... Від народнього вчителя вимагаються — міцна воля, мужність, широкі погляди, щоб шляхом організації та впертої праці над освітою і свідомістю нашого народу вивести його з того четверокутника національного пригноблення, а часом і погрози смерті, в якому він волею

злої долі опинився. Необхідність справжньої широкої освіти і перебудови старої нашої школи на нових засадах західно-європейської і американської педагогіки, а також брак взагалі у нас літератури по організації нової вільної української школи, дає мені сміливість видати цю (може й не зовсім досконалу) книжку, щоб поширити нову течію педагогіки серед широкої маси шкільних працівників, де вона, гадаю, знайде чимало щирих прихильників...

Що до стилю й методи викладання, то я свідомо дотримуюся засади, що „чим більше простоти й зрозумілості, тим краще для книжки й читача“. Прохаю тільки вибачити мені, як педагогові, почасти навчальний тон мого „Порадничка“ й прийняти запевнення, що я маю на меті лише поліпшення педагогічної справи у нас, на Україні, шляхом щирої бесіди з colleg'ами-читачами на дорозі для нас теми.

Для зацікавлених глибше питаннями нової школи подаю наприкінці книжки покажчик літератури.

Отже випускаючи, накінець, після кількох років блукання, цю, здається, незайву для нашого українського вчителя книжку в океан життя, де хвилюються вічно шукаючі розуми й серця людські, — я не претендую на повноту поданого в ній матеріялу або абсолютну оригінальність висловлених думок й бажаю їй не дуже сильних бур і прийомних берегів. „Habeant sua fata libelli!...“

Городло на Холмщині.

М. Ваврисевич.

Вы есте свѣтъ міра:
не вжигаютъ свѣтильника
и поставляютъ его подъ
спудомъ, но на свѣщницѣ,
да свѣтитъ всѣмъ...

Матѳ. V, 14—15.

I.

Народній учитель і його праця.

Учитель і село. Народній учитель, то є промінь світу в царстві невіжи, грубости, некультурности...

Треба казати правду, якаб вона не була гірка: наше українське село в масі своїй є ще малоосвічене й малокультурне.

Народня пасивність до біжучих національно-громадських і соціально-політичних справ, це є сумне явище нашого часу. І в тому, після історичних обставин нашого поневолення, багато винна наша українська інтелігенція, особливо сільська й народній учитель. Справді, згадайте, що зроблено з початку революції для широких народніх мас сільськими учительством, духовенством, накінець „Прогресівами“ — для поширення світогляду народу, поглиблення національного самовизнання та поліпшення його культурного побуту, й ви прийдете до висновку досить невтішного, що за винятком окремих місцевостей зроблено, взагалі, досить мало. Народні маси, в більшій мірі, опинилися якось доручені самі собі на пораду, при всій складності політичних подій та бурхливих і часто несподіваних хвиль громадянської боротьби. Розв'язання часто найсерйозніших соціально-політичних і національних питань зробилося справою своїх же односельчан, або випадкових людей, що набрались не стільки справжнього чесного, обґрунтованого знання, скільки пропагаторського духу...

Учительство якось стало осторонь від біжучої громадської й політичної роботи, або було відсунено від неї. Але воно, часто нужденне шматка насущного хліба, невпинно й уперто продовжувало й продовжує свою шкільну будівничу культурно-просвітню працю по вихованню освіченого, чесного й свідомого молодого покоління. І українське село оцінило цю працю й шанує вчителя за той моральний і духовий вплив, який він має на народні маси, як місцевий діяч, при зміні всяких „влад“ і політичних „курсів“.

Народний учитель, то є та ще малочисленна в нас культурна сила, що дає людям, і особливо в селі, світ знання й поступу... Але дозволю собі спитати, чи ми, народні вчителі, цілком справджуємо те довір'я, яке на нас покладається, й чи завше стоїмо на височині свого призвання?!.. — Хай кожний з нас у глибині душі своєї сам дасть на це щирі відповіді...

Велику любов до своєї праці й народу треба мати вчителеві, щоб, як слід, виконати свої святі обов'язки перед громадою й державою й не бути лише ремісником, що працює ради хліба насущного. Від справжнього „народного вчителя“ (в повному розумінню цього слова) вимагається багато праці так по власній самоосвіті, як і по просвіті малого та несвідомого брата. Про те, велике й широке поняття справжнього народнього вчительства, по більшості, звужується самими носителями цього почесного звання...

Обов'язки народнього учителя. Є чимало „народніх учителів“, що ставлять своїм об'єктом лише школу для дітей. Поза школою вони нічого не бачать і не хочуть знати. Таких учителів кращеб називати „шкільними“, або „дитячими“ вчителями, а не „народніми“, бо з справжнім „народом“ у них є дуже мало спільного... Певно, що шкільна справа, ця лабораторія виховання — освіти нового, самодіяльного, розумного, вільного й чесного громадянства, то є для вчителя рідна стихія. І від тої великої культурно-виховальної справи він не може відмовитися...

Алеж це не є вже цілком вся робота народнього учителя. Крім дітей жадають просвіти від нього ще й дорослі громадяне — батьки, часто такіж неграмотні або малограмотні „дорослі діти“, з своїми забобонами, знахурськими прикметами, з вузьким світоглядом та часто некультурними

звичками. Притягти їх до своєї сільської народньої школи, щоб внести наукове освітлення й свідомість у їхнє життя, є такаж повинність і призначення вчительства, як і виховання й навчання дітей... Хтож, як не народній учитель, дасть їм відповідь на їхні щоденні життєві питання й наставить їх на дорогу істини? Відмовити їм у їхній потребі духової їжі народній учитель не має жадного морального права, мовляв, через те, що це не входить у „казьонний програм“ шкільного навчання: бо він не є людина 20-ого дня, що знає лише інспекторські інструкції та урядові циркуляри...

Святий обов'язок ідейного народнього вчительства зробити як найбільше для освіти й культурного поступу наших народніх мас. І особливо в наші повоєнні часи, коли необхідно розбудити від сну наш народ-велетен і вдихнути в нього свідомість і надію, що так зле, як нині, завше не буде, що треба твердо триматися всього свого національного й народнього і що прийде час, коли, мовляв Т. Шевченко, —

„Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить
І помоляться на волі
Невольничі діти“...

**Ідеал школи —
„Школа - Про-
світа“.**

Народ і сам зрозумів, що для того, щоб бути дійсно вільним, потрібне знання й інстинктивно тягнеться до своєї рідної школи. А вона, накінець, мусить стати осередком культури й знання для всіх громадян своєї місцевости: для дітей, юнаків і молоді, дорослих і старих, жінок і чоловіків. Хай же народня українська школа не відгороджується від дорослих учеників-землеробів, а зіллється з „Просвітою“ й стане „Школою-Просвітою“, як це написано на таблиці школи намальованої на обгортці моєї книжки.

Оце наш ідеал... І чим скоріше це здійсниться, тим краще для нашого народу й школи. А вчителєві теж необхідно визнати, накінець, що він по свому соціальному стану не якийсь поодинокий робітник, загнаний та пригноблений, а громадський діяч, культурний працівник і просвітянин, що веде за собою народні маси до кращого майбутнього й поступу.

Свобода слова й друку, зібрань і спілок, дасть широкий простір для більш інтенсивної праці народнього вчителя й приложення його знання й енергії в новій українській школі-просвіті на полі дошкільної, шкільної та позашкільної народньої освіти. І це не є якась недосяжна мета, уявлена собі лише на папері палкою фантазією автора, а все більш і більш настирливе вимагання до школи й вчителя від реального життя, особливо з часів революції.

Треба твердо пам'ятати, що звороту до старого нема. Що стара школа, збудована на схолястичних засадах і примусі „людьми в футлярі“, байдужими до потреб народу й переживань дитини, мусить віддати своє місце новій школі, двері якої широко відкриті для впливів і потреб живого життя.

Учительство-мистецтво.

Тут-то й випливає все значіння учительської праці в новій вільній школі. Праця вчителя не є легка й приступна, як ремесло, для всякого, хто тільки забажає приписатися до цього „цеху“.

Учительство є мистецтво... Воно є трудний і важливий обов'язок для осіб, що почувають в собі призначення до цієї часто неблагодарної праці й які досконало підготувалися до вчительства — виховання молодого покоління народу й культурного провідництва української нації.

Для того, щоб навчити других, треба самому вчителеві знати добре те, чого він учить других, треба знати життя й людську натуру, треба бути незалежним, мати певні погляди на все, а головне — мати таку душу, котра моглаб перенестися в мягку й кволу душу учня, заволодіти нею, повести її за собою й вдихнути в неї сили, щоб летіти високо, не збиваючись з шляху, на власних крилах...

Учительська місія заслуговувалаб вже тоді пошани, колиб її метою було давати нашому громадянству просто добрих працівників, з чесними поглядами, з тверезим і бистрим розумом і вмінням, коли людині вже приходитьсся самій упоряджувати своє життя, самотійно проявляти своє „я“, своє „хотіння“, й завзятися в своїй волі...

Але справжнє призначення вчительства є ще більше. Перед ним стоїть ще друге завдання — гуманітарне, громадське: від його науки повинні розпишнитися великодушні почуття, сильніше битися серця, розширитися душі,

повинні виростати люде... Люде й громадяне — те, що складає націю...

На чому ж будується така система народньої освіти, котра могла б виховувати наших дітей і громадян для нового вільного життя, яке мислить в собі справжній національно-державний устрій?..

До цього й переходимо даліше.

„О, школа, школа!
Як би тебе швидче
перешколити!“

Т. Шевченко.

II.

Засади нової вільної української школи.

Школа як соціаль-на установа. Школа, як розсадник знання й місце виховання молодого, вільного майбутнього громадянства є великої ваги фактором соціального життя. Відомо, що діти складають біля 30% населення. Крім того, третя частина віку кожної людини (від 3-х і до 17—20 літ) припадає на дитинство й „щасливі шкільні роки“...

Все це надає шкільній проблемі великої ваги й вартості.

Нею заінтересовані різні громадські верстви. Перш за все — самі діти, як постійний переходячий елемент школи. Діти вічно потребуватимуть навчання, а вчителі завше вчитимуть дітей, доки житиме під сонцем людський рід. Значить, доти разом з ним буде існувати й школа, як вічна інституція.

Дальше, цілком зрозуміло, що батьки теж зацікавлені шкільною постановкою й шкільним життям, як і всім, що торкається їхніх дітей. Значить, не годиться усувати батьків од школи, або нехтувати їх інтересами що до шкільного навчання, бо це їхнє природне й моральне право й обов'язок дбання й опіки над малечою*). Недовге життя „батьківських комітетів“ при наших наддніпрянських школах виявило безумовно гарний вплив живої родинної опіки на школу, що ще більше мусить розвинутися в новій школі.

*) Паралель тому знаходимо у всіх живих тварин на землі.

Цей вплив семі на школу йде поруч із впливом на неї від громади, бо людина є створіння соціяльне і живе громадою. Форми громадського життя міняються, а разом з ними і в залежності від них еволюціонує й школа.

Накінець, діти й дорослі, батьки й усі громадяне складають одну державу й живуть одним політичним життям, що теж накладає свою відбиванку на культуру й освіту народу. Через усе те школа цілком справедливо займає серед державних установ і інституцій почесне місце. В залежності від характеру й мети державности, школа стає або могутнім засобом визволення громадянства, або навпаки — засобом покріпачення його. Через те, з перших же часів революції, наша українська державна влада й суспільство уділяли й уділяють велику увагу розкріпаченню школи й вихованню молодого покоління на нових педагогічних засадах.

В останні часи все сильніше й сильніше лунають голоси про необхідність реформування старої школи, або навіть проведення цілої революції в шкільній справі для утворення у нас, „нової, вільної, єдиної, безплатної, обовязкової, світської, трудової, сумісної, автономної, національної школи“.

Щож це за така нова школа й які її засади?

Вільна школа. I. Вільна школа, це школа без усяких станових (сословних) перешкод, політичних та релігійних упереджень. Само собою, що нова школа мусить допомогти своїм вихованцям ознайомитися і з релігією, філософією, історією, політикою, то-що, алеж вивчення наук в ній повинно бути більш-менш вільне, в звязку з нахилом і здібностями дітей. Засада вільної школи — в тому, що знання не треба вливати учням насильно, бо учні й самі всім цікавляться й хочуть учитися: читають підходящі книжки, пишуть реферати, беруть участь в обміркованнях докладів і т. п. З погляду теорії вільної школи, добровільне заняття науками, при вільній розумній дисципліні та шкільній автономії дасть далеко кращі наслідки, ніж примусове — з одмітками, свідоцтвами та іспитами. Такогож погляду дотримувався і Лев Толстой після дослідів в своїй знаменитій ясно-полянській школі.

Єдина школа. II. Єдина школа, це останнє слово педагогічної західньо-європейської науки, вже здійснене по інших культурних країнах, як Данія, Норвегія, Америка. Витікає воно з визнання рівного для всього громадянства права на науку й освіту.

Коли народня освіта є народнім визволенням, то це визволення повинно бути єдиним, загально-приступним і рівним для всіх громадян. Навчання дітей мусить провадитися по єдиній, найбільш раціональній системі, визнаній педагогікою, для виховання будучих вільних громадян, з здоровим розумом, з творчою ініціативою і міцними нервами. Школа повинна бути школою не тільки розуму, але й вироблення характеру людини, бо метою навчання є моральне виховання через освіту. А освіта — виховання одержується народніми масами головним чином у народніх початкових школах, які служать життєвим нервом кожної країни. Але туди поступають діти лише в віці од 7—8 літ, коли вже дитина має певну розумову міць, щоб взятись за грамоту. Нова течія народньої освіти вимагає, щоб діти і в дошкільному віці одержували правильне громадське виховання. А для цього існують так звані „дитячі сади“, які служать переходом од семі до школи*).

Таким чином система народньої освіти, згідно теорії нової педагогіки, складається з слідуючих частин:

- а) Дитячий садок — для дітей з 5 і до 7-літнього віку.
- б) Далше йде обовязкова 7-и-літня загально-освітня початкова школа, сумісна для хлопців і дівчат од 7 і до 14-літнього віку.
- в) З 14 і до 17 літ — середня школа.
- г) Накінець додаткова школа з поширеним програмом, репетиційна, професійна, з метою поширити й уміцнити набуте раніш знання й разом з тим, щоб підготувити молодь до практичної діяльності, або до проходження вищої школи.
- д) Вища школа буває загально-освітня, або спеціальна.

Між усіма тими видами народньої освіти і виховання існує тісний і цілком природній звязок. Дитячий сад, початкова школа, середня і вища, то є лише етапи в єдиному організмові навчання й виховання підростаючого покоління

*) Подробиці організації „дитячих садків“ див. в VIII. розділі — про дошкільне виховання.

громадянства, без штучних перегородок між ними й якихсь заборон для дітей „кухарчиних“, або „чорної кости“. В новій вільній єдиній школі всі будучі громадяне матимуть змогу більш-менш однаково підготувитися до життя й до обов'язків корисного громадянства своєї батьківщини.

Безплатна школа. III. Для того навчання мусить бути безплатне, тоб-то незалежне від багькової кишені. Позаяк освіта не є справа лише приватна, а також і загально-народня, від чого залежить добробут всієї нації, то й цілком зрозуміло, що держава сама мусить прийняти на себе фінансову сторону освіти. Державні кошти, які складаються всім народом держави, повинні також витрачуватися, між іншими розходами, й на освіту, щоб кожна дитина, одержуючи безплатне навчання в школі, по можливості була забезпечена й потрібними при навчанні підручниками й матеріялами, або ще навіть і їдою та одежею (соціяльне виховання). В такому разі матеріяльна нерівність батьків не буде відбиватися на освіті дітей і бідні класи населення матимуть змогу посилати своїх дітей до шкіл, знаючи, що вони там не голодні й не голі, а мають необхідну духову й матеріяльну підтримку. Це ідеал, до якого стремить соціяльне виховання й опіка в модерних державах з більшим чи меншим успіхом.

Обовязкова школа. IV. Шкільне навчання в новій школі є обов'язкове.

Коли добробут держави вимагає ввести загальну військову повинність, то той самий добробут народу ще в більшій мірі виносить шкільну повинність у найсвятіший обов'язок своїх громадян певного віку, незалежно від полу та розумових і фізичних здатностей дітей. Загальноприступність школи зумовлює тим самим і обов'язковість її. Держава і громадянство мусять опікуватися тим, щоб кожна дитина вчилася й щоб зовсім не було в державі неграмотних. Для того ухил від такої шкільної повинности й навіть манкіровки, без важливої причини, шкільного навчання повинні вести за собою грошеві кари й штрафи батьків, не дбаючих про освіту своїх дітей.

В даному разі уряд виступає як справедливий захистник прав і інтересів молодого й кволого громадянства, охороняючи дітей від недбалости батьків так само, як він захищає їх у випадках жорстокого поводження батьків з ними. Цей

принцип обов'язковості освіти зовсім не суперечить свободі її, бо народня темнота й неграмотність, до чого веде неакуратність та манкіровки в шкільному навчанні, то не свобода, а навпаки, то паразитство, яке загрожує добру цілої держави. Звідти й випливає засада обов'язковості для всіх освіти, як в своєму роді важної загально-державної повинності.

Світська школа. V. Нова школа має тенденцію бути світською школою, тоб-то незалежною від релігії.

Релігія в вільних країнах є справою приватною, ділом сумління кожного громадянина. Однак в зв'язку з бажанням батьків, навчання релігії мусить провадитися і в новій вільній школі, щоб не залишати дитини без відомостей в цій галузі, так важкій в щоденному життю народньому.

Необхідно також признатися, що релігія для багатьох мільйонів віруючих людей є великою силою, „що диває горами“ й дає віруючому своєрідне духове задоволення і спокій. З релігією також є зв'язане й моральне виховання, що легко й приступно укладається в нехитрих дитячих головах. Правда й те, що моральне почуття, як визнано наукою, є природжене кожній людині од природи й може викладатися, як філософська дисципліна зокрема. Але це був би новий експеримент, дуже трудний для початкової школи, а залишити дітей без ідей моралі з самого початку навчання є річчю нераціональною.

Тим більше, що вище моралі від Христового рівенства, брацтва й справедливості, позоставлених в Євангелії, цій вічній, простій і наймудрішій книзі, світ не знає. Щож торкається нас — Українців, то наша східня православна віра в часи народнього нашого поневолення і переслідування, не раз була одним із середників, що спасав народ наш від національної смерті й розділу між сильними сусідами. Тому більш уважно мусимо ми ставитися до релігійної справи, занепад якої одні зустрічають з радістю, а інші з сумом і горем.

Трудова школа. VI. Нова школа стремить бути трудовою, тоб-то найбільш творчою та продуктивною для розвитку учнів. Це значить, що в новій школі учні працюватимуть не менше, а ще більше, ніж у старій школі. Там теж була праця, алеж та праця була

якась однобока: там учили, напр., як змірити простір між землею і сонцем, але не знали, чому горить свічка; не проходили життя свого тіла; не знайомилися з устроєм і конституцією своєї держави... (П. Блонський).

Нова школа вчить лише того, що потрібно для живого життя, даючи своїм вихованцям і загально-освітню, теоретичну й практичну — трудову підготовку. Фізична праця, як ґрунт нового життя й виховання, вводиться в курс шкіл усіх ступнів, відповідно віку й силі працюючого.

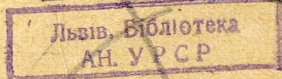
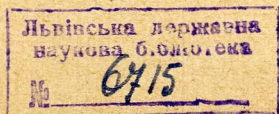
Учні разом з учителями працюють по справжньому на полю, на огороді, пасіці, в саді та в майстернях. Фізична праця одночасно й сама наводить учнів та вчителів на ті чи інші загально-освітні та наукові питання, які тут же просто й зрозуміло розв'язуються. Так праця й наука, теорія і практика органічно сполучаються разом у новій школі, як і в живому житті. А це привчає змалку, з шкільної лавки, учнів не тільки до розумової праці, але й до фізичної, бо вони обидві однаково заслужують суспільного та державного піклування.

Соціальна школа. VII. Нова школа є школа соціальною, школа людськості.

Людина, як цар землі, в своєму житті в природі, у взаємовідносинах до собі подібних братів у громадському житті, в різноманітності свого духового й матеріального, робітничого життя, мусить стати немаловажливим предметом шкільного навчання. Форми ж суспільного життя, які є в людських громадах, приміняються також і до життя такої невеличкої громади, як одна класа та ціла школа, на засаді виборного представництва.

Сумісна школа. VIII. Нова школа, як поширена і ушляхетнена зорганізована семья, пригортає до себе і хлопців-учнів і дівчат-учениць.

Педагогічний досвід виявляє, що сумісне навчання, під керівництвом чесних і розумних вихователів, дає дуже гарні наслідки що до поведінки як учениць, так і учеників. Сумісне трудове життя змалку в школі не тільки не прискорює, а навпаки знижує половий потяг: діти привчаються дивитися один на одну, як на товаришів та товаришок, як на братів та сестер, з котрими можна й серйозно працювати й весело гратися чи розмовляти поза лекціями. Таким чином, між хлопцями та дівчатами стають

цілком нормальні і природні взаємовідносини. Правда й те, що дівчата в такій сумісній школі стають більш мужними, енергійними і трохи тратять свою женственість. Що до хлопців, то вони навпаки, від сумісного життя з товаришками-дівчатами, стають більш м'якими, чемними й женственими.

На підставі власного досвіду додам до того, що не бажано приймати особливо до старших класів сумісної школи учнів з чисто хлопячих шкіл, бо це веде до залицання і інших небажаних явищ у життю школи.

Автономія школи. IX. Автономна школа, то є школа, котра в своєму життю та в щоденному своєму розпорядкові керується сама по собі.

Шкільна рада, що складається з усіх учителів і з представників від батьків і старших класів учнів, вирішує загальним закритим голосуванням усі питання й потреби школи, не чекаючи звідкись розпоряджень. Отже в автономній школі шкільна рада уявляє собою законодавчий орган, а що року обрана більшістю голосів президія школи (голова, товариш голови і секретар шкільної ради) є органом виконавчим школи.

Певно, що чим краща школа, тим кращі будуть і члени президії її, бо на чолі школи мусять стояти кращі педагогі — люде чесні, поступові, з широкою творчою ініціативою, з добрим знанням шкільної справи та дитячої психології. „Люде в футлярі“, „урядовці“, що сліпо вміють лише виконувати чужі циркуляри, то зайвий баласт для нової автономної і живої школи. Бо в новій школі перевага віддається не формі, а роботі; не приказам, а життю; не начальству, а ученикам, будучим громадянам і творцям нового й вільного людського життя.

Національна школа. X. Народня школа мусить бути національною. То значить, що виховання й навчання в ній повинно провадитися на зрозумілій дітям рідній, матірній мові, щоб діти українські вчилися собі по своєму — по українському, Великороси — по російському, Поляки — по польському, Жиди — по жидівському і т. д., без усякого національного пригнічення. Це природній ґрунт засвоєння науки дитиною на цілком зрозумілій їй рідній матірній мові в вільних од націоналістичного шовінізму країнах. Двох поглядів на

це бути не може, бо тільки національна школа не буде калічити дитячого язика та дитячої душі насильним прищеплюванням чужих думок, а легко й нормально збільшуватиме знання й світогляд дитини, помаленько прилучуючи її до здобутків всесвітньої культури.

Мета нової школи. Ось такі головні підвалини нової вільної народньої школи. По своїй ідеї нова школа має бути єдиною, найбільш творчою і раціональною в педагогічному відношенні, однаковою для дітей всього народу, загальною, безплатною, приступною для всіх і забезпечуючою державними коштами й бідних учнів усім потрібним, без усякого національного пригнічення. Мета нової трудової (діяльної) школи — найлегше, нормальне і всебічне ознайомлення своїх вихованців з життям природи і людини, громади і держави, виховання в своїх учнях працездатности, енергії і дисципліни для колективного утворення нового й вільного громадського та державного ладу людства.

Нова педагогіка лічить для себе замалим тільки провести молоде покоління через трудову школу, але ще уважає за необхідне дати кожному з своїх вихованців і професійну освіту. То значить — випустити його в світ, на арену життєвої боротьби з досконалою підготовкою до праці — життя.

Учительство Це завдання, безумовно, високе, почесне й гарне. Отже кожний учитель, коли він учитель по призванню, мусить не тільки, як фахівець, цікавитися всім, що торкається шкільної проблеми, але ще й виявити своє певне відношення до неї.

Нова трудова школа має багато сторонників, переважно серед ідейної, молоді і тілом і духом частини вчительства, що розуміє свою місію, як служництво своєму народові во ім'я його кращого майбутнього. Залишаючи в стороні учителів консерваторів, ворогів нової (на їх думку „большевицької“) школи, що не вяжеться з їх традиційними схолястичними та примусовими методами, завважу, що є ще одна група педагогів. Вони уважно й щиро ставляться до шкільної справи, якій присвячують усі свої сили й вміння, але, звикши до всього підходити критично, замічають недостатки, а також і всі вартости старої, так сказати класичної школи, у т в о р е н о ї і обґрунтованої такими художниками-педа-

гогами, як Коменський, Пестальоцці, Фребель, Руссо, Фіхте і ин. Вони також не можуть не бачити й зворотної сторони так званої єдиної трудової школи — занадто високу теоретичність засад її, надмірний матеріалізм та захоплення ремісничими трудовими процесами часом у тій школі за кошт теоретичного навчання, викидування во ім'я світськості школи навчання релігії та моралі і т. п. Бачучи багато перешкод до переведення в життя всіх принципів трудової школи в сучасних політичних і громадських обставинах, вони кажуть: „єдина трудова школа — то школа майбутнього“... Зараз же для неї ще нема ні майстерень, ні книгозбірень, ні гарно пристосованих будинків з потрібними для цього приладдями, лабораторіями, кабінетами, ні навіть педагогічного персоналу, знайомого з методами навчання в ній.

Отже на думку тої поважної групи педагогів в сучасних умовах найкраще для нашого перехідного часу сполучити те, що є гарного в старій школі, з тим, що дасться здійснити й перевести в життя з теорії єдиної трудової школи. Це — шлях еволюції школи, а не революції — для найменшого убитку наших дітей, шкіл, народу і держави, на котрих завше так болюче одбиваються всякі такі переломи.

Будуймо нову школу. Будемо говорити правду. Умови життя нашої сучасної школи, всього нашого українського громадянства, є важкі, дуже тяжкі. Алеж чи не краще зробити зараз усе, що можна, для здійснення нашого педагогічного ідеалу, обновивши й реформували школу відповідно йому й життю, зєднавши все, що є цінного в старій школі, з новим, і теорію з практикою, ніж, склавши безпорадно руки, чекати цілі десятиліття, а може й віки, поки утворяться в нас кадри вчителів-художників для трудової школи та хтось збудує спеціальні будинки, забезпечивши всіх і вся всім готовеньким.

Ріжні часи й ріжні покоління мають свої ідеали і дбають про переведення їх у життя. Мизерні лише ті люди, що не мають жадних ідеалів, животіючи з дня на день, без віри, надії й любови... Пригадуються слова Е. Ренана: „Немає людей, котрих булоб трудніше примусити до зміни своїх поглядів, ніж педагоги. Коли вони держаться якоїсь ідеї, нема засобів примусити їх зректися її, бо це є люди предвзято настроєні“... Визнаючи почасти його думку справедливою, проте гадаю, що вчителі, як живі люди й

художники найвищого з мистецтв — виховання й освіти, далекі від усякого насильства над маленькими людьми, своїми учнями в особливості, й тому не стануть на перешкоді оновлення нашої рідної української школи.

Досить визнати хворости старорежимної школи (а це визнається всіма — і педагогами, і батьками, і учениками), а за лікуванням її вже діло не стане. Будуймож нашу нову українську школу, бо —

„Хто будує, лиш по собі будування:
В тій будівлі людське покоління зросте
І творцеве ім'я йому буде святе.“

Б. Грінченко.

„Учітеся, брати мої!
Думайте, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь!“...

Т. Шевченко.

„Нас учать усьому в школі, але
ніхто не говорить нам про вартість
і сенс життя“...

Лев Толстой.

III.

Якою повинна бути наша народня школа.

Перші впливи на дитину. Кожна людина до того моменту, коли вона виступає на арену життєвої боротьби, дитиною й юнаком послідовно про-

ходить через два окремі світи, кожен з котрих уявляє сам в собі закінчене ціле. Ці два світи, що мають рішучий вплив на все будуче життя людини, то семья й школа.

Домашній дах, це обшар, де семья розгортається у всій своїй ширі: тут її царство й святилище заповідне й неприступне для чужих. Чужі, це всі, що належать до зовнішнього світу, всі, що не сидять що-дня за сніданком, обідом і вечерею за семейним столом під своїм дахом. Батько й мати — повні господарі цього миру. Діти, це душа семі: ми живемо з ними, для них і в них. Рідна хата, це храм відпочинку, притулок, де знайдеш не тільки щирю любов і захист від усякої кривди, але й міцну твердиню проти страху й сумніву. Тут розпочинаються перші впливи на дитину й знайомство її з зовнішнім світом.

Дальше, дитина переходить до школи.... до нової школи. Тут вона повинна знайти вже відомі їй з дому правила, що керуватимуть її вихованням фізичним, моральним й розумовим. Виховання й освіта змішані разом і йдуть в новій школі рука в руку, як і в житті. Мета одного

й другого — утворити здорову, енергійну, моральну й вільну особу.

В 7—8 літ дитина вступає до школи. Вже з дому вона привчилася до спільності з людьми: тепер їй прийдеться що-дня мати стосунки з більшою кількістю людей, так само маленьких, як і вона. Їх зібрано в школі разом біля трицяти душ. На цілих 5—8 літ, до виходу зі школи, всі вони браття, прийомні сини свого вчителя, що дає їм помешкання під дахом своєї школи, духову (й як можна, матеріальну) поживу й всебічний розвиток.

Що повинна давати дітям школа?

„Не зітхай,
Коли нема, — борись, придбай.“
Б. Грінченко.

1. Виховання самодіяльності.

Перше завдання школи — сприяти розвитку в дитині ініціативи й самодіяльності, щоб вона потім могла стати творцем нового людського життя, — ковалем власного щастя. Хай же дитина все робить сама, хай до всього доходить власною працею. Вчителеві випадає роля керівника, співробітника у власній праці дитини. Хай школа має вигляд маленького самодіяльного товариства, що відріжнить її від старої школи з її перейманням лише всього готового, з так звичайними в ній пасивністю та інертністю.

2 Цільність знання.

Народня школа повинна давати цільне знання, якого добивався від неї вже 300 літ тому назад Коменський... Кожне людське знання складається з двох частин: з досвіду й висновку зі спостереження. Уміння зробити правильний висновок з того чи іншого явища, або інакше — критично віднестися до чужих слів — то одна з ярокх ознак, що відріжняє розумного чоловіка від нерозумного і справжнього інтелегента від грамотного неука, який рахує все написане, або надруковане істиною, без розбору суті його. Отже

школа й мусить виховувати в своїх учнях свідоме відношення до явищ оточуючого складного життя, щоб не обставини панували над людьми, а вони керували життям.

„Мово рідна, слово рідне!
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
А лиш камінь має...“

С. Воробкевич.

3. Рідна мова.

Слідуюче завдання школи є навчання дітей рідної мови, цього ґрунту нашої освіти й національності. Вміти читати говорити й писати — є одна з доконечних потреб сучасного чоловіка, яку й задовольняє школа. Що це значить?

- а) Навчити читати — означає навчити дитину гарно, виразно прочитати якийсь твір, щоб зрозуміти всі відтінки думи й почуття, висловлені автором*), — розвинути в дитині любов до книжки й привчити бачити в ній не тільки розумну розривку, але ще й джерело потрібного для життя знання.
- б) Навчити учня говорити, значить, виробити в ньому вмілість висловлювати свої думки, погляди, переживання й поривання правильною, з формальної сторони, мовою.
- в) Накінець, уміти писати, значить, уміти коротко й докладно передавати свої думки на папері, стати на якийсь час маленьким письменником і записувати свої спостереження й висновки. І тут треба остерегатися крайности старої школи, себ-то — не ставити паперу та зшитка вище чоловіка. Треба пам'ятати, що предмет учителя — розум, душа дитини, а не її зшиток.
- г) Що до граматики, то в новій школі їй повинно віділятися стільки місця, поскільки вона дає матеріал для розвитку логічної думки дітей, або систематизує явища живої мови.

*) Питання про виразне читання ширше розглядається в 5. розділі: „Про улаштування шкільних свят.“

Всі ці відділи навчання живій рідній мові в нашій школі часто носять якийсь прозаїчний, скучний характер. Справді можна думати, що розповсюджена нині форма шкільного навчання, як би навмисне вигадана, щоб придушити настрій дитини та пригнобити її незіпсований дух і вражіння.

Треба рішуче боротися з схолястичністю багатьох сучасних скучних учителів-професіоналів при навчанні рідної мови, цього найважливішого предмету, навкруг котрого групуються всі інші дисципліни школи... На лекціях рідної мови вчитель не має права обмежуватися лише сухим навчанням грамоті, читанню, писанню та граматиці, а повинен мати на увазі загальний розвиток учнів та вміння правильного логічного обмірковування.

Хай лекція рідної мови завше буде цікавою, живою, логічною задачею, яку діти самі рішають, або яку перед ними розв'язує щиро і просто вчитель.

Хай як найчастіше чується в школі зворушуюче дитячі душі оповідання вчителя на ту чи іншу тему, накінець — яскраві, мальовничі картини з його власного життя, з його споминів та переживань. Може цей час захоплення вчителя й є найбільш навчальний в школі час...

Хай і учні теж розказують, по малюнках, або висловлюються на приступні їм теми, виявляючи свою особисту творчість на таких словесних, або письмєнних вільних лекціях — імпровізаціях по рідній мові. Хай учень і сам говорить в своїй школі, а не тільки, як приневолений, відповідає вчителєві на поставлені ним питання (Блонський).

Нова школа мусить дати вільний простір таким живим бесідам вчителя й учнів, змогу для розвитку фантазії й творчости учнів, про те вистерегаючися лишніх балачок та пустої, нічого невартої фразеології.

Треба, накінець, привчити дітей цінити свою рідну мову, як повну й певну літопись всього довголітнього духового життя народу, як досвід і спадщину всіх попередніх віків його історії і як зв'язок між бувшими, сучасними й будучими поколіннями нації.

4. Математичне виховання.

Математика, як один з важливіших засобів розумового розвитку людини, належить теж до найнеобхідніших предметів народньої школи.

Короткість і докладність, це характерні ознаки математичних викладів, які сприяють вихованню в учнях звички до послідовного мислення й вміння висловлювати свої спостереження, по можливості, з математичною докладністю.

Отже математика в народній школі має подвійну мету. Практичну — навчити учня рішенню задач та привчити його до математичних вирахунків, які можуть трапитись в життю й праці. З другої сторони, загально-освітню, як метод і спосіб докладного зрозуміння оточуючої дійсності. Справді, в життю людині часто приходить ся мати діло з різними числовими комбінаціями, де, крім простого механізму підрахунків, може потрібуватись так звана „бистрість“, саме вміння приступити до тої, чи іншої задачі.

І остаточна мета навчання математиці в народній школі, це розвинути учня до вміння проникнути в суть задач і набути звичку до формулювання в числах відношень між спостереженням явищ.

У звязку з самим напрямом нової школи, математика в ній мусить бути не якимсь окремим, „страшним“ для учнів предметом у циклі навчання, а лише одним з важливих засобів виховання й розвитку розуму дитини.

Вчителеві варто завше пам'ятати, що завдання школи не є випускати якогось автомата, що добре вміє читати й рахувати, а гармонічно розвинених і свідомо підготовлених до життєвої боротьби за існування й поступ громадян (П. Блонський).

„На оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі“...

Т. Шевченко.

5. Школа людськості.

Школа, як „майстерня гуманности“ (Коменський), повинна говорити учневі про людину, виховуючи в ньому всі кращі сторони людськості, чулість до людської біди й становища ближнього... Останні події революції, жорстокості громадянської війни, грабунки, руйнування всенароднього й державного добра досить виявили, що саме цього почуття гуманности бракує в нашого покоління загрубілого людства. Цю хибу хай поправить нова школа,

вселяючи змалку в дітях любов не тільки взагалі до людей, а навіть до оточуючої природи, до рослин і тварин, як наших менших братів, які так само, як і ми, радіють сонцю й тягнуться до нього, живуть своїм почуттям і страждуть, коли їх окривджують.

Треба виховувати в дітях співчуття до чужої біди й потребу прийти до свого ближнього з допомогою. Пригадується гарний звичай американських шкіл, де при вступі учня до школи, після певних роз'яснень, з нього береться слово, що він не буде ламати деревин та рослин, не буде мучити звірят, буде чемно поводитися з товаришами та шанувати старших від себе. В противному разі, вселяють йому, що він не є варт імення учня й свідомої людини...

Так і наша нова народня школа повинна виховувати в дітях почуття любови, солідарности, гуманности, чемности, накінець, терпимости й пошани до чужих поглядів і переконань, підготовляючи загальнолюдську рівність, братерство й волю.

„Люби, мій брате, край свій рідний,
Широкий, пишний, гарний край...
Люби і слово те рідненьке,
Що ненька вчила тя колись...
Люби велику всю родину,
Убогий нарід рідний свій“...

М. Г р а б о в и ч.

6. Національне виховання.

Поширюючи свідомість учнів од знаного до незнаного, від близького до далекого й від свого до чужого, школа — після семі й хати, села й міста, мусить перейти, накінець, до своєї батьківщини й рідного люду. Національне виховання, яке повинна давати своїм учням школа, мусить зв'язати дитину розумом і серцем з її батьківщиною. Щоб Дніпро і Київ, Львів і Харків, Холм і Крим — не були для неї пустими звуками, а живими, певними уявленнями. Щоб те, що робиться на Україні, не було для неї чужим, а захоплювало її, як своє, дороге й рідне...

Рідна мова, рідне письменство, минула історія батьківщини, географія її, взагалі вся наука в наших школах, навіть самий зовнішній вигляд школи й загальний напрямок шкільного навчання повинні бути пристосовані до вихо-

вання національного почуття в молодого покоління нашого народу.

Вчитель хай не забуває, що тільки через круг національних інтересів народу йде шлях загальнолюдської всесвітньої культури. І що, хоч культура є інтернаціональна, але кожна нація мусить до неї йти своєю стежкою перетворення й пристосування для себе чужих здобутків цивілізації. Кожний нарід живе своїм життям і має своїх героїв та геніїв. І свідомий громадянин повинен знати їх, як і минуле свого народу.

Так, на лекціях рідної мови, письменства, історії та географії в молоді дитячі душі кидаються здорові зерна національної самосвідомости, що викреслить нерідке в наші часи явище серед нас Українців — „безрідности, або байдужности до національної справи, що, безумовно, є покажчиком хибного виховання в нас у минулому, чого не знає ні одна в світі школа й наслідком чого являється незнання нами самих себе: „Що ми?... Чиї діти?... Яких батьків?“ (Шевченко.)

Історія. Певно, що сучасна метода викладання історії з її чисто механічним вивченням цілої низки років, війн, замирень, назв ватажків, якими переповнені цілі сторінки підручників по історії, є лише нагромадженням пам'яті дитини докучливими й часто зайвими історичними фактами. Це є пережиток старої системи навчання, де який предмет не взяти, все це якась мертвечина, в своєму роді „мертва мова“, що мало каже розумові й серцю учнів (Г. Петров).

Географія. Візьміть географію.... Знову низка назв гір, рік, міст, морів.... Назви й цифри, які роблять лекції географії скучними й мертвими. А малюнки живої природи, різноманітність флори й фауни, людського побуту, звичаїв, релігії, промислу, всі ці живі, цікаві й художні малюнки людського життя є майже зовсім незнайомі сучасній географії.

Письменство. Пригадується те саме і в історії письменства. Література, як відбиванка життя в яскравих художніх образах і типах, утворених натхненням художника думки й слова. Вивчити літературу, значить, засвоїти собі факти народного генія, зрозуміти

складені автором типи, думки, почуття, ідеї, прочувши все, чим жив і мучився сам автор. А що діється на лекціях „словесности“ по наших школах? По більшості, це скучні години студіювання старого церковно-славянського письменства. А нове, справжнє письменство, з його світочами розуму, що поставили наше письменство в ряд з літературою інших народів, проходиться аби-як, не пробуджуючи в учнях живого інтересу й роботи їх власної думки.

Так вчили й вчилися досі в старій школі. Хай в новій школі викладання предметів національного виховання провадиться так, щоб з початку й до кінця того чи іншого курсу діти відчували, що вони вчать і розказують не про когось, а про те, що торкається їх самих і що лишило слід свій на сучасному життю. Поменше ймень та цифр і побільше порівнянь сучасного з минулим в живих розмовах і прикладах з рідного життя. Хай центр тягару при навчанні перейде на працю учнів, на їх реферати по історії мистецтва, культури, робітничого руху, то що. Хай малюють вони пляни, діяграми, розглядають мапи та малюнки. Хай користуються учні й підручниками, але обережно, без „зубріння“, аби лише пригадати собі факти, про які оповідав їм в минулу лекцію в класі вчитель.

Наочне навчання. Дозволю собі тут зробити маленький відступ.... Питання про наочні приладдя та підручники належить до найважливіших питань в справі шкільного навчання. Кожен учитель пам'ятає, що в пору його дитинства найкращими книжками йому вважались ті, котрі мали малюнки. Цей майже стихійний потяг до малюнків помітно в більшості у людей і в пізніші часи життя їх. Людина хоче не тільки дізнатися про де-що з розмов, або з книги, але й побачити, якщо можна, те, про що вона чула, або читала. Прошу пригадати собі деякі дрібниці щоденного життя. Ви принесли з собою в учительську кімнату книжку й кладете її на столі. Ваш колега підходить до неї та розкриває її. Коли вона без малюнків, він через кілька хвилин положить її на місце. Колиж вона ілюстрована, то хоч би вона й не була цікава змістом, він почне розглядати малюнки та розважати їх з того, чи іншого боку... Ще в більшій мірі той самий потяг помітно в підростаючого покоління. І це явище, здається, запевняє в висловленій думці про якусь стихійність потягу людини до малюнка, до картини, до наочного виразу. Отже ми, педа-

гоги, і повинні скористати цей потяг в інтересах шкільного навчання, в інтересах нашої власної праці. Таким чином, ми будемо поводитися згідно з природою людської натури й забезпечимо собі повний успіх у нашій шкільній праці.

Західна Європа в своєму стремлінню до наочности в навчанні дійшла до того, що кожна нормально поставлена школа має досить різних колекцій, наочних приладдів та підручників. Так і нашим народнім школам треба постійно розживатися наочними приладдями, аби змінити саму до-теперішню систему навчання.

У новій школі навчання повинно провадитися наочне й живе, чого бракувало часто в старій школі. Там учневі приходилося більш налягати на книжку, вчити й „зубрити звідти й досі“... За браком вільного часу, читати приходилося мало, а ще менше роздумувати над прочитаним. А в такому разі нічого й мислити було про вироблення в учнях історичного світогляду й зрозуміння історичних законів, що пояснюють сучасне життя.

Між тим, завдання освіти є не в тому лише, щоб вивчити як найбільше, а в тому, щоб краще засвоїти корисне для життя знання, одкинувши все дрібне й непотрібне.

Бо голова учня не є склад для ховання чужих річей, а розумовий апарат, де повинна провадитися постійна, невтомна й жива думка юнака.

„... Хоч порох чоловік та вірю я в той порох:
Я твердо вірю в людський ум робучий
І в ясний день по ночі горя й мук.“

І в а н Ф р а н к о .

7. Школа праці й соціального життя.

Ручна праця. По своїй ідеї, школа повинна бути підготовкою до розумного й самостійного життя нового, самодіяльного, вмілого й працьовитого покоління. Задля того в її завдання входить навчити дітей, як треба жити. Життяж людське є праця, яку призначено людині виконати.

Отже школа мусить бути місцем виховання, розвитку й підготовки до праці — для людей будучого, людей сильної волі, швидкого розуму, ініціативи, активності. Даючиж

дітям теоретичну підготовку, школа не має права цуратися практичних завдань, які їй ставить життя.

У невеликому масштабі вона повинна організувати в себе різні форми соціального життя й праці, звичайно без обертання школи в якусь ремісничу майстерню. Вона повинна організувати в себе шкільне самоврядування, визнання колективної товариської відповідальності, організацію допомоги слабшим класам, шкільну кооперативу, шкільну касу, допомогу своїй семі, видання шкільного часопису... Дальше, форми ручної праці: малювання, ліпку, вирізування й плетіння з паперу, кордону, лози, і соломки, а для більших учнів — переплітання, випилювання лобзиком, випалювання, столярку, токарку, то що.

Педагогічній науці відомі є три головних системи ручної праці: шведська (переважно по дереву), французька (зєднання лекцій ручної праці з малюванням і професійним майстерством) і американська (з принципом найбільшої різноманітності форм ручної праці, незалежно від користи вироблених предметів). Ручна праця в американських школах провадиться з раннього віку, звичайно в певній фізіологічній відповідності праці даному дитячому віку. Отже американські педагоги виймають із всієї державної промисловости найважливіші, ґрунтовні механічні процеси й прийоми та знайомлять своїх учнів з ними й з типічними знаряддями та струментами. Школа й майстерня в Америці зблизились до того, що учні на лекціях ручної праці, постійно переходючи з одної виправи до другої, в старшій групі займаються обробкою металу, куванням, відливанням, точінням, свердлінням і дротяними роботами.

Не легковажучи широкої наукової освіти, треба визнати в наш вік промислової революції, що сталася зза розповсюдження скрізь машинового виробництва, що людині неможливо нині обійтися без практичної підготовки й виучки з допомогою ручної праці. Ніякі вирахунки на папері, як би вони не були докладні, нічого не допоможуть, коли людині брак досвіду, коли вона не попрацювала сама власними руками й не виробила в собі рівноваги теоретичного знання з практичним досвідом. Цьому сприяють ще навіщання майстерень, фабрик і музеїв фабричного й кустарного виробництва. Там можна зауважити учням, що механічна праця й навіть найбільше складна машина зводиться до небагатьох елементів і струментів, як-то: пилка, долотце, молоток і т. д.; що круговидний рух машини можна замінити про-

столінійним кількома ексцентриками. Головне в механіці, це вміння переводити один вид руху в другий, уміти володіти головними столярськими струментами (їх усього до 12 типів) і вміти з дерева зробити головні елементи машин. Учень, котрий все це знає, можна лічити, — вже знає добру половину різних ремесел (Крапоткин).

Певно, що елементарне машинознавство, це є конечна мета курсу ручної праці. Завданням же ручної праці, як загально-освітнього предмету по наших народніх школах, повинно бути не підготовка до якогось ремесла, а лише збільшення загальної спритности рук, міри в очах і здисциплінованости в досягненні поставленої собі мети. Таким чином, крім практичного значіння лекцій ручної праці, в нас, де головну масу учнів складають пролетарські діти ремісників, кустарів й робітників і селян, „психофізичне виховання“ (як його називають в Америці) сприятиме розвою духових здібностей дітей і вихованню в нас добрих громадських робітників, придатних до сучасного складного життя.

Значіння праці. Не зупиняючися більше на з'ясуванню психічного та виховального значіння праці взагалі, бо це питання вже досить з'ясовано К. Д. Ушинським, я нагадаю лише слідуючі його думки:

„Праця, впливаючи від людини на природу, реагує навіпаки і на людину не одним лише задоволенням його потреб і розширенням їх обшару, але власною своєю, внутрішньою, їй одній присутньою силою, незалежно від тих матеріяльних вартостей, які вона дає. Матеріальні здобутки праці, то людська спадщина, але тільки внутрішня, духова, животворча сила праці є джерелом людської гідности, а разом з тим — моралі й щастя. Цей животворчий вплив має особиста праця лише на того, хто працює. Матеріальні здобутки праці можна відібрати, наслідувати, купити, але внутрішньої, духової животворчої сили праці не можна ні відібрати, ні наслідувати, ні купити за все золото Каліфорнії; вона залишається в того, хто працює. Брак саме цієї невидимої вартости, що виробляється працею, а не брак оксамиту, шовку, хліба, машин і т. п. занепасти Рим, Іспанію, занепащує Полудневі Штати, вироджує стани, винищує роди й позбавляє моральности й щастя багато тисяч людей“....*)

*) Збірка педагогічних творів. СПб., 1875, стор. 154.

Хай же народній вчитель привчає своїх учнів не тільки працювати, але й шанувати взагалі всяку чесну працю й замість колишнього дворянського поділу праці, на „благородну — високу“ й „низьку“, вселяє дітям у новій школі, що праця може бути лише корисна, або шкідлива... Низької й разом корисної праці не буває. Буває лише шкідлива й через те — низька праця. Всякаж найменша, але корисна для громадянства праця, є вже й благородна, раз вона може бути ареною для людського талану, підвищуючи і самого працівника, й ту галузь, в якій він працює... Пригадуються тут слова М. Горького: „Життя — все наскрізь є велике діло непомітно маленьких людей“... („Кладбище“). І дійсно, без праці нема щастя на землі, немає й сенсу життя.

8. Гигієна, природознавство й сільське господарство.

Україна — то земля селян-хліборобів. Отже в звязку з землеробським, сільським характером нашого краю, наша українська народня школа мусить віддати велику увагу в своїй програмі гігієні, природознавству й сільському господарству.

Що до першого, то завше пануючі серед нашого народу різні епідемії (іспанка, тиф, дезинтерія і т. п.) примушують школу до ознайомлення дітей з гігієною й засобами заховання людського організму від мікробів і зарази для зменшення у нас випадків передчасної смерті.

Що до природознавства з сільським господарством, то своїм знанням у цій справі вчитель краще всього зближується з народом*). На просторній своєю території України кожна школа повинна мати свій власний клантик землі для саду, огороду й зразкового поля. Тут учитель повинен бути маленьким агрономом, щоб, разом з учнями завівши своє маленьке господарство, показати селянам вигоду інтенсивного господарства та привчити їх до зліпшень у цій справі.

*) 17. серпня 1918. р. автор особисто подав докладну записку до Міністерства Освіти в Києві про необхідність включення в курс народніх шкіл на Україні в широкому обсягу предмету природознавства разом з сільським господарством.

„Моя життя — самотна, тиха праця,
Повинність я над все ушанував.“

Б. Грінченко.

9. Фізичне, моральне й естетичне виховання.

Школа має своїм завданням всебічний розвиток дітей. Кожна ж людина складається в двох елементів: з тіла й душі-розуму. Забування тіла, фізичного розвитку дітей і обертання школи в гімнастику лише одного розуму — є великий недостаток старої школи. Вчителеві нової школи треба пам'ятати велику істину, що „чим кваліше тіло, тим більше воно панує над людиною, а чим воно сильніше, тим більше підпадає її духові“... Зберегання здоров'я є одним з наших обов'язків. В Західній Європі це вже стало аксіомою. І зауважу, що ні одна нація в світі не ставиться з такою пошаною до свого тіла й не культивує його так старанно, як Англіїці*). Фізичну гігієну винесено у них у закон, а чистота є першою статтею цього закону. Фізичні вправи в Англії є в великій пошані. Дитина в школі, а доросла людина в вільний час після праці, віддається з захопленням грі на чистому повітрі (крокет, теніс, футбол), човновому й велосипедному (роверовому) спорту й гімнастиці.

Хай же й наша нова народня школа поставить своїм провідним принципом йти за природою, а ідеалом — зробити націю сильною шляхом правильних, поступово зміцнених фізичних вправ, утворивши людей, що її складають, сильними, бадьорими й витривалими. Крім того фізичні вправи уявляють з себе гарну школу самоволодіння й порядку, бо вони ґрунтуються на дисципліні, на виконанні певних правил і покорі старшому, найбільш сильному, здатному,

*) При кожному англійському будинкові, навіть найгіршому, є кімната з ванною. В робітничих кварталах є гарні громадські лазні. Зараз нема такого міста в Англії, де не було безплатних муніципальних бібліотек і лазнь. Те й друге рахується за предмет першої необхідности для кожного робітника й громадянина... Прошу порівняти з тим наш звичай. У нас лазнь мало й туди мало хто ходить. Є мало навіть людей, щоб ходили хоч раз у місяць до лазні. Рідко можна знайти й будинок, де була б ванна. Це вже вважається у нас не за предмет необхідности, а за „буржуйську розкіш“. Та й взагалі, поки ще нема ніяких ознак, щоб предвіщали наступ того часу, коли наш народ вимагатиме від своїх управ улаштування безплатних громадських лазнь.

досвідченому товаришеві. Так фізичні вправи впливають і на моральне виховання, що визнано авторитетними педагогами.

Моральне виховання.

Кожна нормальна людина має природжені моральні потреби, що ґрунтуються на власній внутрішній санкції, на совісті, або на визнанні обов'язків відносно себе самого, свого ближнього, громади й держави. Отже народня школа, дбаючи про всебічний гармонійний розвій дітей, мусить звернути увагу й на етичне виховання. Хай школа навчає дітей, що жити — значить працювати, а працювати — все одно що молитися. Що найбільше нещастя людини, то безкорисне її животіння.

Дальше, що ніщо так не зневажає людини, як брехня. На правдивість й вірність даному слову необхідно звертати головну увагу при моральному вихованню учнів. Людина повинна бути цільною, певною в собі й для других, щирою в словах і вчинках і абсолютно чесною. Дальше, важною рисою в характері людини є незалежність у поглядах на речі, на науку, політику, релігію, то-що. Кожна людина мусить виробити в собі змалку певний світогляд, завоювати його, якщо це потрібно, скоривши свій сумнів і невіжу, а раз завоювавши, одстоювати його всіма силами.

Що до громадської етики, то й там, як і в індивідуальній, головний принцип людини, як члена колективу, є діяльність, а головне правило є виконання обов'язків перед громадою. Кожен мусить працювати для всіх, для загального добробуту. Сумісна праця індивідуальної волі багатьох людей утворює одностайність, самозречення, міцну дисципліну, що про те не перешкоджає почувати й незалежність своєї особи від другої.

Так фізичні вправи повинні загартовувати тіло учня а вчителі зміцнювати характер молодого покоління, розвиваючи в ньому бадьорість, енергію, чесність. Ще бракує виховання почуття краси в учнях.

Естетика. Нова школа повинна навчити учнів знаходити красу в природі й самим утворювати навкруг себе красу. Мистецтво, символ життя, хай не тільки чарує погляди й зворушує душу, а й служить практичній меті освітлення життя кожної людини й утворення її кращою й вищою. Тим, що мистецтво буде приложено до життя,

до предметів хатнього вжитку, до одяжі, меблів, будинку, тим воно зовсім не зневажиться, а навпаки стане більш розповсюдженим, більш живим і потрібним для всіх.

За необхідність естетичного виховання говорить нам саме життя наших міст, де велика кількість населення позбавлена всяких естетичних утіх. Кепське помешкання робітничої семі, одіж куплена на виріст готовою, відсутність гарних пісень, книжок, навіть гарних краєвидів навколо себе — все це не утворює художнього почуття. Середній обиватель теж недалеко відійшов від цього.

Отже обов'язок нової школи зробити красу спадщиною широких народніх мас, зєднавши красу з користю. Це треба прищеплювати в дітях змалку, навчаючи їх у школі гарних віршів, пісень, музики. Сама школа, з зовнішнього боку, повинна бути завше чистою, прихорошеною, й робити на дітей цільне естетичне вражіння, як виглядом своїм, так і лекцією вчителя, або захоплюючим оповіданням про інші краї, про улюблених письменників та народніх героїв. Так у душах учнів треба змалку пробуджувати естетичне почування, власну їх творчість і хист.

10. Шкільна дисципліна.

Система шкільного навчання й виховання повинна ґрунтуватися на двох елементарних принципах:

1. На зауважуванні особливостей кожної дитини для користування ними при навчанні.

2. На вданні вчителя до доброго почуття учнів, до їх зацікавлення всім і стремління до діяльності.

Лев Толстой висловив таку думку що до шкільної дисципліни: „Учні є люде, хоч і маленькі, але люде, що мають тіж потреби, як і ми, й думають тимиж шляхами; вони всі хочуть учитися, для цього тільки й ходять вони до школи й через те їм дуже легко буде дійти до висновку, що необхідно коритися певним умовам для того, щоб учитися. Мало того, що вони люде, вони є спілка людей, зєднаних одною думкою. А „де троє зберуться во ім'я Моє, там Я між ними“... Треба тільки, щоб у новій школі вихователі збирались дійсно в ім'я Того, Хто сказав, що дорослі мусять прирівнятися до чистих, незіпсованих дітей... Виявіть до них щире, невивставне довірря, й ви побачите, що вони зуміють утворити в школі справжній порядок...”

У школі дисципліна, безумовно, повинна бути, бо вона буває й в самій вільній демократичній громаді, алеж ця дисципліна мусить бути не лише зовнішньою, як у старій школі, а внутрішньою, розумною й більш-менш вільною дисципліною автономного суспільства, що складається з учеників та вчителів. Нова школа стає зразком громадського устрою країни, її соціальним будинком у мініятурі. Тут повинні бути тіж самі правила, тіж заходи; теж децентралізоване кермування-управа, що не стільки втручується в життя дітей, скільки впливає здалека, без навязування насильно свого авторитету.

Що до дисципліни, як правил шкільного розпорядку, необхідних для нормального й успішного ходу навчання, то тут дається широкий простір для індивідуального хисту педагога й його практики.

Про те, вчитель нової, вільної школи мусить рахуватися з загальною думкою кляси й поважати певну незалежність кожного учня, порушуючи її лише в випадках, коли вона стикається з загальними інтересами шкільної громади-кляси й науки.

В новій школі діло не повинно доходити до кари. На дитину треба впливати не страхом кари, а лише відповідальності, звертаючись до її почуття чести. В такому разі, кари, як в них є необхідність, являються вже останнім ресурсом, останнім засобом вчителя, коли вже ніщо не помагає.

Хай нова школа виховує в молодих громадянах пошану до своєї й до чужої волі, почуття солідарності й єдності в загальній праці й покорі одному статуту. Щоб кожен з учнів памятав, що він мусить вести себе добре, працювати й не перешкоджати в праці другому; в противному разі його попросять не ходити до школи.

Коли учень не вивчив лекції, вчитель має змогу задати йому ще раз її. Але не слід залишати учня без погулянки, або без обіду. Відмовляти дитині, після 4—5 годин лекцій, тої невеликої кількості свіжого повітря, котрим вона повинна скористуватися задля свого здоров'я, зза того, що її не зуміли зацікавити працею й вона виконала її недбало, або як, або через те, що вона не змогла просидіти нерухомо кілька годин? Чи це не значить визнати власне безсилля, або неспроможною всю систему шкільного навчання? Тоді треба вчителеві змінити її для оволодіння иным способом увагою учнів...

Коли дисципліна в школі хиблива, коли „тон“ її кепський, це вина вчителя, котрий повинен привчити учнів шанувати себе й любити. І коли учні не досить працьовиті й уважні в школі, винен знову таки вчитель: він повинен вчити так, щоб його слухали...

Треба бути поблажливим до учнів і розуміти, що нерозумно силувати увагу дітей, витримуючи їх довгий час у напруженні й вимагаючи від них надсильної праці.

Треба у всьому мати міру, а особливо в педагогічній справі. Хай же навчання в новій школі перейметься розумною й вільною дисципліною. Хай панує в школі серйозність, що дає місце й для жарту, але не обертає всієї справи в жарт.

Ласкавість без приторности. Справедливість без причепливости. Доброта без слабовільства. Порядок без педантизму. А головне — хай провадиться в школі постійна розумова діяльність.

Тоді добрі почування й стремління самі по собі розвивються в дітях, а задатки кепських нахилів, здобуті може раніше, потрохи знищуються. Цей, в своєму роді, гигієнічний вплив школи йде непомітно, але дуже сильно й міцно. Він важніший того патологічного впливу, котрий має школа на дітей своїми всіма заохочуваннями, карами й моральною наукою...

11. Більше волі вчителеві.

Народня школа являється не тільки місцем теоретичного навчання дітей, але школою життя, праці й виховання більш шляхетного й культурного поведіння будучих поколінь народу. Для цього вчителеві треба утворити в своїй школі раціональну організацію життя дитини на час її шкільного навчання.

В старій школі вчитель був чоловік, виконуючий програму, або навчаючий, „як мога, більше й скоріше,“ часто без внутрішнього задоволення своєю працею.

В новій школі — підготовки дітей до життя, вчитель повинен мати широке поле для своєї особистої творчости, бо, як кажуть, важно не те, чого вчити, а як учити. Учитиж перш за все слід того, що необхідно; далі — того, що корисно; накінець — того, що служить для прикраси життя... Отже памятаючи про це й маючи певну педагогічну підготовку, вчитель цілком може обійтись без якоїсь

кимось складеної обов'язкової програми, бо вдивлюючися в життя, він сам знатиме, чого можна й треба вчити дітей в даний час. Хай вчитель любить не школу, а дітей — своїх учнів; не книгу про життя, а саме живе життя. Хай частіше й ширше він розкриває двері своєї школи для широкого впливу вільного, різноманітного й активного життя, підготовлюючи добре вихованих, розумних, чесних, працьовитих і корисних громадян для нашої батьківщини.

Міцну піддержку в цій великій культурно-освітній і виховальній праці вчитель може знайти в самому населенні, в батьках учнів.

Треба тільки хотіти й уміти працювати з дорослим населенням. І наше вчительство, яке в масі своїй є плоть від плоті й кість від кости народу, мусить прямувати до єдності з населенням, як задля успіху шкільної праці, так і задля ширшого культурного впливу школи на народні маси. А народ одплатить щирою любов'ю й такому вчителеві, й такій своїй народній школі...

Завдання народ- ньої школи.

Ось у таких рисах уявляється нам нова народня школа. І хочеться ще раз нагадати, що завдання початкової народньої школи є не стільки в тому, щоб здобути як найбільший наслідок за тих декілька літ навчання в ній, а в тому, щоб забезпечити те максимальне розумове виробництво за слідуючим періодом, повним корисної праці, що тягнеться все життя людини після школи.

Хай учень, закінчуючи курс школи, не думає, що він уже все знає й що освіта його закінчується з виходом зі школи й одержанням свідоцтва. Хай, навпаки, він переконається за час свого навчання в школі в величезності знання, якого треба вчитися кожній людині все життя, по народньому прислів'ю: „вік живи, — вік учися!“... Хай же учень, що скінчить народню школу, і далі вчиться сам, щоб власною працею виробити на все свій певний погляд. Може такий розум його не буде всебічний, але це буде здоровий розум, і що він сам здобуде, те він знатиме гаразд.

Хочеться прирівняти знання, що дається молодим людям по наших школах, не з осінніми жнивими, коли зібране зерно йде в їжу, а з тими весняними покосами лубіня, коли скошена трава заорюється в землю, стає гноєм задля пізнішого рясного урожаю...

„Гей до роботиж, сестри та браття;
Марно не гайте й хвилини!
Полумя серця, сили і думи, —
Все віддамо для України.“

Ів. Стешенко.

IV.

Короткий катехизм народнього вчителя.

Що вимагається від гарної лекції. У цьому розділі я не буду викладати й розглядати методи навчання: вони досить різноманітні й залежать цілком від учителя. Дуже яскраво ця думка висловлена Л. Толстим: „Єдиний критерій педагогії є свобода, а єдиний метод, то — досвід“... Тут я тільки хочу нагадати дещо з дидактики, а саме, що треба пам'ятати вчителеві, щоб дати гарну лекцію в класі.

Кожному художникові, в якій би галузі мистецтва він не працював, треба пройти довгу виучку й певну технічну підготовку. Те саме, й навіть ще більше, треба зробити, щоб виучитись найважливішого з мистецтв, котре має дію не з полотном та фарбами, а з душею дітей-школярів, педагогіки.

Дати лекцію в школі не так вже трудно. Датиж гарну лекцію, то мистецтво, до якого доходить не завше вчитель. Щож вимагається від учителя, щоб дати гарну лекцію?

1. Щоб провести гарно лекцію в школі, вчителеві треба завше дома добре до неї підготувитися. Себ-то: розробити план її, обговорити матеріал, підібрати потрібні приклади, наочні приладдя і т. д. Одним словом: бути при повній духовій зброї та на своєму відповідальному місці.

2. Тема лекції повинна уявляти з себе внутрішню єдність та закінченість думки. Вона мусить бути по силах учнів, проста й зрозуміла для них та займати стільки часу, скільки на це дано.

Тому, що селянські діти не завше мають змогу вчитися дома, то в народній школі їм не тільки повинні даватися вчителем нові відомости й знання, але по можливості, діти повинні й вивчити все, що їм розказується в школі вчителем. Треба по змозі полекшувати працю учнів, роблячи їм навчання нетрудним і зрозумілим.

Найбільше зло школи, коли навчання в ній являється лише запитанням учнів та задаванням на слідуючий раз — „з такого-то місця книжки й до такого“.

3. Сучасна школа ставить головною частиною кожної лекції, після розбору минулої лекції, зясування нової теми вчителем і засвоєння її зараз же тут в класі учнями, а потім уже живі розмови на відомі теми між вчителем і учнями. — Само собою, що серйозність навчання не виключає час од часу в школі і дитячого сміху та гумору вчителя, як прояву бадьорости невтомного людського духу.

4. Початок лекції — важна річ для вчителя, від чого залежить часто успіх всієї лекції. Отже завше рекомендується звязати нове з старим питанням до учнів про вже відоме, яке має відношення до нової лекції.

Потім варто, хоч би коротко, пояснити учням, чим буде займатися з ними вчитель на даній лекції. Наприклад: „сьогодня ми будемо читати те-то“..., або „дальше я розкажу вам про те-то“..., або „на сьогоднішній лекції я покажу вам, як рішаються задачі на таке-то правило“ і т. п. Такі обяви про завдання нових лекцій, підіймають інтерес в учнях до того, що розказуватиметься далі, та оживлюють їх настрій, що так цінно для школи.

5. Уміння вдатливо й зрозуміло для учнів ставити запитання в класі, це велика прикмета для вчителя. Отже питання до учнів повинні бути прості й правильні що до мови й логіки. З таким питанням учитель спочатку звертається до всієї класи, а потім вже до окремих учнів. І коли на кожне таке поставлене вчителем питання після обдумки дається правильна, себ-то розумна, ясна й голосна, відповідь, тоді можна сказати, що класа говорить одною мовою з своїм вчителем.

6. Звичайно, не переоцінюючи питально-відповідальної системи шкільного навчання, про те зауважу, що треба також давати і учням можливість звязно оповідати ту чи иншу лекцію, або доказувати думку чи теорему. Логічні пояснення явищ з причин, добування з них висновку,

класифікація однорідних предметів, синтез і аналіз, все це необхідні вправи для дитячого розвитку й пам'яті.

7. Що до змісту лекції, то вчителеві приходится рахуватися з розумовим розвитком учнів і напрямком їх інтересу, накінець з власним тактом і метою.

Певно, що ніякий вчитель не має права загромаджувати пам'ять своїх учнів непотрібними подробицями, а звертає всю увагу їх на головне, освітлюючи, поскільки треба, подробицями головне, але не затемнюючи його.

Гарно допомагає зміцненню вражіння від лекції записування на класній дошці головних тезів лекції, малювання плянів, вживання таблиць та діаграм, накінець показування малюнків і предметів, що стосуються до лекції. Таке предметне, наочне навчання, вносить життя в школу, а відомо, що чим більше органів зовнішнього почуття приймає участь у навчанні, тим скоріша й міцніша сила вражіння, тим довше дане вражіння держатиметься в пам'яті.

8. Не треба вчителеві забувати гарного педагогічного принципу, що „повторення є мати навчання“. Чим більше повторюється предмет, тим краще він знатиметься учнями. А тільки добре засвоївши старе, можна йти в навчанні даліше.

9. Ще, що гарна лекція є та, що цікава для учнів. Заінтересувати учнів своєю лекцією, це бажання кожного вчителя, яке досягається не завше в школі. Багато це залежить від самого предмету лекції. Одні предмети бувають цікаві самі по собі, а другі можуть стати такими після ознайомлення з ними.

Відомо, що дітей завше інтересує все нове, живе, різноманітне... І вчитель, який сам захоплюється своїм предметом, уміє зв'язати якими нитками нове зі старим, оживляє лекцію споминами, оповіданнями та рухами, зможе завше зацікавити учнів своїм предметом, заразити їх власним переживанням, силою свого внутрішнього переконання.

10. Кажуть, що життя й праця речі нероздільні. Значить, дітей треба привчати вже з шкільної лавки до праці — концентрації думок і волі на якому-небудь предметові. Щоденний життєвий досвід показує, що, коли дитина чим-небудь зацікавлена, вона сама береться з охотою до цього предмету. Отже лекція, на котрій учням прийшлося самим багато продумати, або самостійно попрацювати, комбінуючи матеріал, мусить рахуватися в педагогічному відношенні

гарною лекцією, бо вона збуджує творчість і енергію учнів. Виховуюче значіння таких лекцій — безперечне.

11. Можна, й навіть треба, учням обережно користуватися при навчанні підручниками...

В останні часи з'явилася в громадянства й вчительства тенденція скасувати зовсім у новій школі задавання на дім лекцій та всякого вчення по книжці. Це явище, безумовно, тимчасове, як реакція на безглузде „зубріння“ книжки в старорежимній школі. Почасти воно оправдується ще й тим, що в нас взагалі є заобмаль гарних підручників, котріб відповідали сучасному менту й своєму призначенню. Нагадаю ще раз, що всяка нова лекція повинна добре й зрозуміло викладатися вчителями у школі й навіть заучуватися дітьми з бесіди; це, принаймні, обов'язково для молодших груп, де зовсім і не треба підручників. Що до старших учнів, то задавання пригадати дома розібрану в класі лекцію по підручникові є річ необхідна задля при-вчання дітей звертатися, як чого не знаєш, до книжки. Не треба тільки зловживати підручником, тоб-то не вимагати дословного розказу словами книжки, бо сама назва „підручник“ показує, що його завдання — бути лише підрукою для потрібних справ.

12. При своїй праці хай вчитель ще не забуває про загальну мету народньої школи, про гармонічний всебічний розвій дитини, вироблення у ній ясного розуму, тверезих поглядів на життя, згідно вищої моралі та справжньої культури, виховання доброго, чужого до чужого горя серця та твердої волі до праці для себе й громадянства.

13. Треба остерегатися хвилювати дітей кепськими негативними сторонами життя, особливо в перші роки навчання їх.

14. Тільки вчитель по внутрішньому призначенню, що щиро любить дітей і шкільну справу, в стані здійснити завдання школи. Діти швидко, майже інстинктивно, довідуються про ідеологію свого вчителя і або йдуть за його прикладом, або відвертаються від нього.

Щирість, чесність, справедливість у поглядах, енергія, твердість і любов до діла, це ознаки гарного вчителя, що завше дбає про власну самоосвіту й моральне самовиховання, вироблення у собі такту, волі, терпимості. Все це ознаки вчительства, не ремісництва, а мистецтва виховання „нової породи людства“, яке раз-у-раз потребує від учителя дальшого інтелектуального розвитку й поступу.

Такт учителя. 15. Що до такту вчителя, то це залежить від знання ним методів навчання, педагогічної підготовки його та практики. Досконалість в такті вчителя — річ досить рідка... Задля того, по досвіду американської школи, можна порадити нашому народньому вчителеві остерегатися в своїй праці слідуючих помилок:

Не треба питати учнів у звісному їм альфаветньому порядкуі...

Не держатися букви книжки...

Не задавати на слідуючий раз багато матеріалу для вивчення...

Велика хиба — неясно висловлюватися перед дітьми в школі...

Помилка — займатися тільки з гарними учнями і нехтувати рештою їх...

Хибно — багато говорити на лекції, або весь час сидіти на лекції на одному місці.

Не треба бачити мету навчання в вивченні на память багатьох назв і слів...

Помилка — не давати учням змоги до самодіяльної праці...

Не заспокоюватися оцінкою, одмітками, праці учнів, а дбати завше про постійне поліпшення знання учнів не для одміток, а для життя.

Не слід учити під настроєм: сьогодні бути дуже суворим, а завтра зовсім добреньким...

Не скаржитися і не воркотати на учнів.

Не закликати їх до порядку шаблонними, раз на завше вивченими фразами.

Не пропускати можливости придумувати й улаштовувати які-небудь заняття, вистави і свята в школі, щоб зацікавити й обєднати в цій справі разом і учнів, і вчителів, і батьків.

„Ростіть, цвітійте, навчайтесь, діти,
Вважайте добро, людей любити!

Л. Г л і б о в.

V.

Упорядкування шкільних, дитячих свят.

Виховальне значіння шкільних свят.

Нова школа, як місце одержання молодим поколінням нашого народу освіти-виховання, в загальних рисах нами вже намальована... Але цей нарис її буде мати велику прогалину, коли ми матимем на увазі тільки серйозне, курсове, так сказати, навчання в школі, а поза ним уже не будемо бачити нічого, що теж має немаловажне й навчальне, виховальне значіння для малечі.

Я кажу про, так звані, шкільні свята, що мають своїм завданням внесення в звичайне, буденне, часом сіреньке життя школи чогось живого, підбадьорюючого, святкового й протиставлення кепському, може, впливові суворой, холодній вулиці здорову розривку й забаву дітей в своїй привітній шкільній семі.

Упорядкування таких свят, з поліпшенням і побільшенням кількості шкіл, в останні роки, особливо з часів революції, все більш і більш розповсюджується по Україні. Дні народження й смерті геніального Кобзаря Землі Української — Тараса Шевченка стали щорічним національним нашим святом, 25. і 26. лютого старого стилю. Разом з тим вільно стало вшановувати на Україні пам'ять і других українських письменників, композиторів, драматургів. Отже шкільні свята з приводу цього стали річчю досить звичайною не тільки по містах, але й по селах і визнаються справою великого виховуючого і навіть навчального значіння.

Хто з педагогів коли-небудь підготовляв дітей до такого свята, той, напевно, є знайомий з тим оживленням і

захопленням, з яким шкільна малеча готує не на одмітку, а для свого внутрішнього задоволення, вірша для деклямації на вечірці, песу, або пісні. Тут усі, учні та вчителі, об'єднуються разом в приємній загальній роботі. Якоюсь більш тонко, ніж на звичайних буденних лекціях, тут відчувається краса творів рідної мови, письменства й пісні, а особиста творчість дітей дає всім, і виконавцям, і вчителям, і глядачам, багато гарних хвилин справжньої втіхи й чистих, добрих радощів.

Часом, правда, зустрічаються погляди на справу участі дітей в інсценуванні в виставах, як на річ антипедагогічну. Але коли порівняти негативний вплив сцени на дітей, що беруть участь у виставі, з позитивними враженнями від неї, як на учнів-акторів, так і на глядачів, то виховуюче значіння дитячого театру, при раціональному виборі пєси й розучуванню її з учителем-режисером, мусить знайти своє визнання в новій школі.

Драматичний інстинкт дітей. Відомо, що дітям є природжений драматичний інстинкт, або здатність од природи до переймання мови, звичок, манєр, поглядів, то-що. Отже школа й повинна розвивати його в своїх вихованцях. „Драматичний інстинкт у дітей, — каже американський психолог Стенлі Гол, — є відкриття нової сили. Вмійте лише ним користуватися“... Перша ліпша казка, художнє оповідання, вірш, байка — можуть, при бажанні, бути інсценовані. Цікаво, що перше знайомство дітей з театром, побування кого-небудь з них у театрі, звичайно веде за собою нову гру — „в театр“.

Відомий педагог М. Бунаков розказує, що так саме виник театр у них у селі... Коли учні читали в школі якусь драматичну сцену, то вчитель розказав їм, що таке є театр і сцена. Учні зацікавилися й захотіли спробувати й самі поставити песу. Вивчили під режисерством вчителя ролі й улаштували шкільне свято, яке мало надзвичайний успіх у селі. За якийсь час зорганізувалася й аматорська труппа, яка дає вистави й досі в селі...

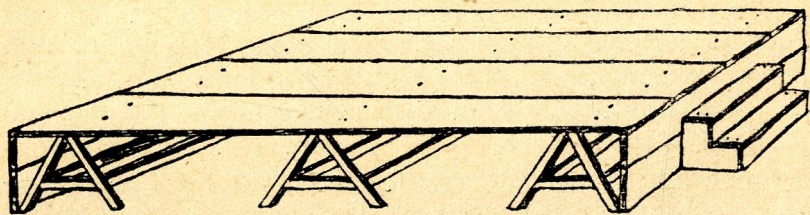
Бажаючи стати в пригоді упорядчикам шкільних свят, лічу за незайве поділитися деяким своїм досвідом що до улаштування літературних вечірок, живих картин, ялинок, ігр, гулянок, то-що.

Участь дітей у всьому. Перша вимога до всіх цих видів шкільних свят, як таких саме, це відсутність усякої офіційності й натяжки в характері самого святкування. Воно улаштовується дітьми не для якогось начальства, а для себе самих. І чим більш семейний, теплий характер воно буде мати, тим більше воно захопить малечу й дасть їй гарних хвилин справжньої втіхи й чистих, добрих радощів. Діти повинні брати як найдіяльнішу участь у всіх заходах шкільного свята. Упорядчиками всього повинні бути діти, а вчитель лише керовником та дорадчим дітей у всіх їх приготуваннях задля однотонності й цілності в усій справі.

При улаштуванні такого свята, так само як і при упорядкуванню вистави, виникає декілька головних питань: перше — про прибрання кімнати, або залі, призначеної для свята; друге — про поміст (кін) для виконавців; третє — про програму свята та виконання його; четверте — про роздобування вбрання для живих картин й т. и. Накінець, про буфет та музику в антрактах і для танців... Певно, що найкраще, коли все робиться своїми силами та коштами й усі педагогі даної школи беруть ту чи іншу участь в улаштуванні свята своєї школи. За проводом свого учителя діти прибирають кімнату або залю гірляндами, вінками, гіллям зелені, ялин та сосен, або штучними квітками, прапорцями з різноколіорового паперу, або накінець, вишитими українськими рушниками, що розвішуються на стінах, над картинами, портретами, або над вікнами та дверима.

Коли вечірку улаштовується в пам'ять якогось письменника, наприклад Т. Шевченка, то, звичайно, що портретом його необхідно прикрасити кімнату, прибравши його рушниками та уквітчавши вінком з квіток і зелені. В залі повинно все нагадувати про письменника, якого ушановуємо: задля цього під портретом, з боків його й на стінах розвішують написані й розмальовані фарбами на папері афоризми (вибрані з творів його речення), що характеризують діяльність письменника й його заслуги перед народом... Такі плякати з афоризмами наших письменників (Шевченка, Франка, Грінченка, Глібова, Куліша, Олеса, Самійленка й др.) обведені по краях українським орнаментом, легко й охоче розмальовуються учнями школи й пригодні задля прикраси школи взагалі на всяких вечірках. І це додає окремий ідейний, шляхетний тон прибраному для свята

шкільному помешканню, що, може, часом має (хоч цього й не повинно бути в новій школі) сірий та похмурий казармовий вигляд.

Поміст під сцену.

Дальше, в помешканні, призначеному для шкільного свята, необхідно oddілити якусь частину головного кінця кімнати задля улаштування там помосту (кону) для виконавців — декляматорів, співців та музикантів. Коли в залі школи є сцена, то вся програма шкільного свята звичайно виконується на ній. Тут же прибирається й портрет письменника, якого ушановуємо... Якщо сцени немає, то варто спорудити поміст, щоб виконавців було видно всім глядачам, і oddілити поміст од публіки завісою. Розмір помосту залежить від площі кімнати, напр.: 3—4 арш. в глибину, 5—6 арш. завширшки, 6—10 верш. заввишки. Дошки прибиваються поверх поперечних полін, або козел, що йдуть у глибіню помосту. Дошки прибиваються не щільно, щоб не скрипіли. Щоб не було видко порожнього місця під помостом, передній бік помосту оббивається ще якою-небудь дешевою матерією, або розмальованим диктом.

Часом, за браком сцени та помосту, частину помешкання, призначену для виконавців, декорують учнями та ученицями школи або хористами та хористками, вбраними в національні українські коєстюми. Їх розставляють за завісою, залишаючи по середині такого живого кону потрібне місце для виходу декляматорів та солістів.

Національне убрання. Взагалі, дуже бажано, щоб українські діти вбіралися по нашому, по українському, або, принаймні, хоч у шкільні свята приходили в школу в вишитих сорочках, фартухах, плахтах, хустках, придаючи всьому святові навіть з зовнішнього боку своєрідний національний український характер.

Що до програми літературного ранку, то він складається в залежності від сил і підготовки дітей, з слідуєчих головних частин: а) виконання гимну хором школи; б) деклямація та діяльогі; в) сольні та дуетні нумери; г) хорові пісні; д) живі картини; е) танок (напр. український) на сцені; ж) реферат учня або вчителя, присвячений пам'яті письменника, якого ушановуємо; з) драматична сценка, або пєса... Розподіл матеріялу, це діло упорядчика свята, або літературно-драматичної комісії школи, але варто пам'ятати, що довгі рефетати та довгі вірші, або багацько віршів в програмі шкільного свята залишають на глядачів негарне вражіння якогось незадоволення та втоми. Тому завше треба додержуватися міри й естетики, як у виборі й виконанні матеріялу для свята, так і в розподілові його... Само собою, що, позаяк улаштування літературно-драматично-вокальної вечірки є річчю нелегкою, а особливо в школі для дітей молодшого віку, то до неї необхідно вчителєві готувитися заздалегідь і помаленьку, напр., з самого початку шкільного року. Тоді буде, напевно, менше хиб у вечірці і вчителєві не прийдеється червоніти перед глядачами й батьками за непідготованість своїх учнів.

Виразне читання. Тут я ще скажу декілька слів про виразне читання, яке завше являється самою звичайною річчю на кожному шкільному святі. Деклямація, як відомо, залежить: 1) від вибору призначеного задля цього матеріялу, 2) від гарної вимови звуків і слів (дикції) читача, 3) від уміння його ставити в віршах чи прозі правильно льогічні наголоси і павзи (переводити духа). В деклямації всі ці 3 елементи мають велике значіння. Що до останнього, то подам приклади, приведені С. Черкасенком в його „Ялинці“. Коли ми вимовляємо якесь речення, то ми відріжняємо в ньому певне поняття — слово, на котре звертаємо головну увагу. Наприклад, коли вимовляємо речення: „ти їздив у місто?“ з наголосом на слові „ти“, то тим самим ми питаємося: чи ти їздив, чи хто другий. Льогічний наголос в тому ж реченню на слові „їздив“: „ти їздив у місто?“ — значить: ти їздив, чи не їздив, або їздив, чи, може, ходив пішки. Накінець, коли ми ставимо льогічний наголос на останньому розумінню: — „у місто“: „ти їздив у місто?“ — ми ніби питаємося: ти їздив у місто, чи в ліс, або куди инде.

Таким чином у деклямації є дуже важливою річчю правильно розставити в віршові, призначеному для декля-

мації, льогічні наголоси, бо від того залежить зміст і вражіння вірша.

Так само, як взагалі від наголосу (мука, мука) залежить тямка слова.

Також є важно і вміння робити павзи в деклямації. Шкільний досвід виявляє, що учні чогось люблять зупинятися в кінці кожного рядку вірша, не вважаючи на те, чи стоїть там крапка, чи її нема, чи там треба робити павзу, чи не треба... Діло вчителя, чи улаштовника вечірки, по своєму густові та в звязку з метою вечірки, вибрати матеріял для деклямації з художніх творів окремих письменників, чи з спеціально виданих для цього „Декляматорів“ („Вінок“, „Українська Муза“, „Ялинка“, „Струни“ і п.), розпреділити вибраний матеріял між учнями, розставити самому в зошитові чи книжечці учня павзи та льогічні наголоси й накінець самому показати, як треба читати даного вірша.

Подам приклад як це робиться. Беру відомого вірша Т. Шевченка „Діти“ й розставляю в ньому льогічні наголоси (підкреслюю), павзи (хрестиком), більш довгі павзи (двома хрестиками). Тоді вірш оцей матиме такий вигляд:

„Діти“ + вірш Т. Г. Шевченка: ++

На *Великдень* + на соломі
Проти *сонця* + діти
Грались собі *крашанками*
Та й стали хвалитись
Обновами. ++ *Тому* + к святкам
З лиштвою пошили
Сорочечку, + а тій *стьоожку*, +
Тій *стрічку* купили; +
Кому *шапочку* смушеву +
Чобітки шакапові, +
Кому *свитку.* ++ *Одна* тільки
Сидить без обнови
Сиріточка, + рученята
Сховавши в рукава. ++
— Мені *мати* купувала. ++
— Мені *батько* справив. +
— А *мені* + *хрещена* мати
Лиштву вишивала. ++
— А я в попа *обідала*, —
Сирітка сказала... ++

Часом, для вивчення на пам'ять вірша маленькими дітьми, виписують вірша прозою в такий спосіб:

На Великдень + на соломі проти сонця + діти грались собі крашанками та й стали хвалитись обновами“ ++ і т. д., починаючи новий рядок лише після павзи, чим полекшується виразне читання вірша дітьми.

Виразнож прочитати вірша чи який-небудь твір письменника, значить, гарно зрозуміти ідею й думку автора, уміло прочитати — висловити й зробити спадщиною слухачів. А це, здається, й є те, чого хотів і добивався сам автор, коли складав свій твір.

Живі картини. Багато краси надають шкільним святам так звані „живі картини“, коли їх уміло влаштувати. Як показує сама назва, „жива картина“, це є інсценування якоїсь картини, вірша, пісні, української думи живими людьми, дітьми. Діти розставляються за завісою на сцені, як це вимагається темою, підіймається завіса й, при освітлюванні маґнія, чи бенгальського вогню, зору глядачів одкривається на хвилину жива картина, що робить певне естетичне вражіння.

Наше письменство дає невичерпаний матеріал сюжетів для таких живих картин, як складних, з багатьома дієвими особами, так і простеньких, приступних для влаштування в шкільній залі. Певно, що при виборі теми живої картини для шкільного свята, необхідно завше мати на увазі густ, як дітей — глядачів, так і дітей — дієвих осіб такої картини: треба, щоб вона їм була зрозуміла, подобалася й цікавила. Тоді успіх живої картини буде вже забезпечений.

Сюжет живих картин. Тут я подам декілька простих прикладів інсценування творів нашого письменства, мистецтва, пісень та дум у живих картинах.

1. На вірш Т. Шевченка „Перебендя“.

На зеленому горбочку (паку покрито зеленою скатеркою й посипано травою) сидить кобзар з сивим волоссям та довгими вусами. В руках у нього бандура й він збирається грати. Його обступили дівчата та парубки, в різних позах. На авансцені збоку учень деклямує вірш „Перебендя“. При останніх словах „От такий-то Перебендя“..., картину освітлюється маґнієм чи зеленим бенгальським огнем.

2. На вірш Я. Щоголева „Пасічник“.

На лісовій галявині — пасіка. З одного боку стоять вулики, а з другого — курінь. Біля нього на невеликому дзигличкові сидить сивий дідусь і порається біля пасішницького приладдя, чи ламає гіллячки, щоб розкласти вогонь під триніжком з казанком і варити вечерю. Читається вірш „Пасічник“. Освітлюється картина червоним бенгальським вогнем.

3. На вірш Б. Грінченка „На полі“.

Серед сцени — копа жита. З боку її на триніжкові висить колиска з дитиною, а вряд з нею сплять головами на снопах — мати, дочка, батько, син і собака. Біля них — 2 глечики, миска з ложками та пів хлібини. З другого боку встромлені в копу коса, граблі, серпи. Деклямується вірш „На полі“. Картину освітлюється зеленим бенгальським вогнем.

4. На вірш Т. Шевченка „Вечір“.

На сцені — селянська хата. Зза ліси (плота) виглядають соняшники та дерева. На кілках висять дзбанки та горшки. Коло призби, біля дверей, спить мати з дітьми. Співає соловейко. Читається вірш „Вечір“. Картина освітлюється червоним бенгальським вогнем.

5. На вірш Б. Грінченка „Подивись, весна устала“.

На зеленому горбочку стоїть весна — дівчина з розпущеним волоссям і з вінком з квіток на голові. Убрання гарне, українське, сорочка й плахта. Ноги босі, руки простягнені вперед, держить ріг достатків (конус з кардону, обклеєний позлотистим папером). З рогу сипляться срібні та золоті гроші (кружочки з такого паперу, счеплені широкою низкою разом) і квітки, звязані од середини рогу одна до одної аж до підлоги. Читається вірш „Подивись, весна устала“. Картину при тих словах освітлюється зеленим бенгальським вогнем.

6. На вірш Л. Глібова „Веснянка“.

Все, як у попередній картині, тільки ще хоровод дівчат у вінках з квіток та зелені. Гарно при червоному бенгальському освітленні.

7. На вірш Л. Українки „Літо краснее минуло“. Зіма.

На сцені лежить сніг (дрібно порізаний білий папір). Ялинка, вкрита снігом (кляптями бавовни, посипаної талькою). Під ялинкою стоїть дід з довгими білими вусами та бровами, у білому кожусі, в сивій шапці, опирається на товсту білу палицю. Читається вірш „Літо краснее минуло“. Картину освітлюється магієм.

8. На вірш Т. Шевченка „На Великдень проти сонця діти грались крашанками“.

Біля хати на зеленій мураві троє дівчаток жують булку й граються крашанками (котять по жолобку), а хлопчик збоку грає в дуду. На авансцені праворуч учень деклямує вірша „На Великдень“... Діяльог поміж собою ведуть самі дівчатка. Освітлення — магній.

9. Інсценування картини Ф. Красицького „Гість з Запоріжжя“.

Декорація, як у 2-ій картині „Пасічник“ і як намальовано на картині художника Красицького. Перед курінем на зеленій траві розстелено скатерку, а на ній їжа. Навкруг її сидять: пасічник, козак-Запорожець, праворуч — мати, дівчина й хлопець. Мати уговорює хлопця, що соромиться гостя. Освітлення — зелений бенгальський вогонь.

10. Інсценування картини К. Є. Маковського „Бабусяна казка“.

Під плотом сидять на зеленій мураві бабуся з трьома дівчатками й маленькою дитинкою. Всі в українському вбранні. Один хлопець сперся о плота, а другий виглядає

зза плота. Всі уважно слухають бабусю, що розказує страшну байку (учениця-бабуся розказує байку). За плотом будинок, дерева, городина. Картину освітлюється червоним бенгальським огнем.

11. Інценування пісні „Ой, на горі та
женці жнуть“.

Уся глибінь сцени і горбок заставлені звязаними шнурком снопами. Женці — дівчата та чоловіки співають пісню „Ой на горі“... Через сцену і залю проходять з шаблями, рушницями та списками по-парно учні, вбрані в козацькі жупани. Їх зустрічають окликами „слава“ й вони знову, йдуть через залю й сцену туди, звідки вийшли. При появі козаків картину освітлюється зеленим бенгальським вогнем.

12. Інценування української думи „Про
Саву Чалого“.

Сцена уявляє з себе кімнату, прибрану в українському густі, з килимами та рушницями й шаблями на стінах. За столом серед кімнати, як співає хор:

Сидить собі пан Сава
Тай листоньки пише,
А Савиха молодая
Дитину колише...

Сава Чалий співає до свого Джури:

— Ой, піди хлопче,
Піди малий та уточи меду,
Бо чогось мені тяжко-важко
Голови не звезду.

Хлопець двері одчиняє, а Гнатко з козаками до хати вступає. Сава каже до них:

— Приймав би вас медом-пивом,
Та не схочете пити,
Либонь наважились ви
Мене з світу зжити...

Кинувся пан Сава до своєї шаблюки та підхопили пана Саву під білі руки й виводять його з кімнати. Пані Савиха плаче й ламає за ним руки. Картину освітлюється червоним бенгальським огнем.

13. Інсценування моєї живої картини:
„Слава Кобзареві“.

Гарне для ювілею Т. Шевченка. Видано окремою книжкою видавництвом „Світ Дитини“. Львів, 1923. р.

На зеленому горбочку сидить Кобзар — Т. Шевченко, а мимо нього проходять найголовніші фігури й типи його творчості, деклямують характерні місця поезій Шевченка й складають привітання Великому Кобзареві Землі Української.

Зміст і плян вище приведених кількох інсценувань свідчить про складність і труднощі в цій справі, які приходить перемогти організаторам шкільних свят.

Освітлення живих картин. Улаштування живих картин вимагає також і коштів на убрання, декорації та освітлення. Правда, що потрібне для цього убрання дець можна роздобути, а декорації спеціально виготовити власними засобами та дешевим коштом. Що до освітлення живих картин, то для цього уживаються магній та бенгальський вогонь.

Магній — це білий метал, що горить ярко та швидко, й продається в аптечних магазинах стрічками. Один кінець такої випростованої стрічки, з пів аршина довжиною, береться обценьками, щоб можна було вдержати магній, як він горітиме, а другий кінець запалюється й він горить біля 1 хвилини.

Бенгальський вогонь — це порошок сірки, змішаний з вугіллям та бертолетовою сіллю. Буває він різних кольорів і продається теж в аптечних складах. Найбільш придатний для живих картин бенгальський огонь червоний. 6—12 золотників такого порошку кладеться купкою на бляшку, яку ставиться на дзиглика й запалюється. Горить така купка з пів хвилини.

Освітлюються живі картини зза лаштунків збоку, або ще краще з обох боків.

Вертепи. Даліше треба ще одмітити тут старий український звичай показування в Різдвяні свята „вертепів“ або „шоп“. Названо так через те, що сцена уявляє з себе „шопу“, тоб-то обору для худоби, або печерю. Це — театр маріонеток на Різдвяні релігійні та життєві теми під оповідання, часто в віршах, самого хазяїна-антрепренера вертепу. (Зацікавленим вертепом можна порадити книжку „Український вертеп“.) Спроба воскресення цього стародавнього українського театру О. Я. Ботвиновським в м. Смілі на Київщині дала гарні наслідки що до розвитку дітей його школи. Завважу, що „вертепи-шопи“ показуються й досі в Холмщині, Волині та Галичині, а з Наддніпрянської України звичай цей вивівся уже.

Ялинка. Тут „різдвяні вертепи“ уступили своє місце звичаю, що прищепився років з 60 тому назад від Німців, а саме — улаштуванню в Різдвяні свята „ялинки“ для дітей разом з літературною вечіркою, грами, музикою, танцями й роздаванням дітям дарунків.

Дуже приємно дітям, коли вони самі беруть участь у прикрашуванні ялинки. Ще задовго до Різдва готувлять цяцьки та прикраси на ялинку власними руками. Прибірають залю для ялинки, а хлопці з санками їдуть у ліс за нею. Одним словом для всіх є робота для своєї ялинки... Прикраси на ялинку тепер так дорогі, що до них не докупитися, але можна їх зробити самим з недорогого й гарного матеріалу. Для цього треба розжитися:

- 1) різнокольоровим папером для ланцюжка на ялинку та обклеювання пуделочок;
- 2) сріблястим та позлотистим папером для обклеювання вирізаного з картону місяця та звізди;
- 3) сухозлотицею, що продається у зшиточках, для позолоти соснових шишок, горіхів, жолудів;
- 4) сургучем (ляком), клеєм-гуміарабином;
- 5) пачечками з сірників та папірос; обклеюються в середині білим папером, а зверху різнокольоровим. Туди накладається цукерків та горіхів, обв'язується шнурочком і чепляється на ялинку.
- 6) Шишки, горіхи та жолуді спочатку прив'язуються шнурочком, щоб їх можна було почепити на ялинку. Петля приклеюється сургучем. Потім горіха, жолудя, чи шишку обмазується клеєм і зараз же обгортується в листочок золота.

- 7) Дріт уживається на посвітачів. Для цього шматок дроту згинається на двоє навкруг олівця й намотується 4—5 поворотами. Скидається з олівця, й це буде посвітачем, що двома своїми кінцями чепляється на гілку ялинки.

Дарунки з ялинки можна розігравати лотерією: що кому випаде, те той і забирає.

До вистави на Різдвяній літературній вечірці рекомендується п'єса О. Л. С. „Марусина Ялинка“ про подарунок Дідом-Морозом розкішної ялинки дівчинці з робочої сім'ї за те, що вона завше слухалася тата й маму та гарно себе поводи́ла... П'єса легка до вистави, зрозуміла для дітей перших груп школи й робить на малечу гарне моральне й естетичне враження.

Взагалі можна сказати, що по своєму характеру Різдвяні свята є переважно дитячі свята. Задля цього й треба вчителям і всім, хто любить дітей і живе їх радощами й інтересами, користатися випадком свят і, якомога, скорашувати й оживляти їх маленьке буденне життя.

Екскурсії. Далше треба сказати про „маївки“ і взагалі про екскурсії вчителя з дітьми, цілою класою, у поле, гай, або понад річку задля наочного знайомства з природою, з рослинами та створіннями, що ростуть та живуть у полі, в гаю, в ставку, в річці. Лекцію тут на зеленій мураві, або серед лісової поляни можна використати й для збирання та поповнення шкільних природничих колекцій чи гербарія. Після виконання наміченого плану екскурсію закінчується якою-небудь грою по бажанню дітей: „в паланта“, „вокатус“, „кота та мишу“, „свинку“, „шпака“, то-що. Як бавитися в ці гри, діти самі знають і навчать один одного. Така колективна, приємна й разом корисна подорож дає дитині зовсім інші переживання, ніж поодинокі. Повертання з прогульки до дому з квітками та новими враженнями, які передаються й до сім'ї через розкази дітей про те, що вони бачили за селом і що там робили, — зміцнює зв'язок між школою й сім'єю та пригортає доросле населення до такої живої й цікавої школи.

Дуже корисно, коли такі весняні прогульки дітей обертати в „свята деревосадіння“ по прикладу американських шкіл. Там посадка учнями деревини, цілою

школою, носить обов'язковий щорічний характер. І школам нашої України, де старі історичні шляхи й дороги не обсажені деревиною зовсім, а кількість гаїв усе зменшується, необхідно перейняти цей заграничний звичай. Організація таких свят зовсім не трудна річ. Найголовніше — роздобути в лісництві, або в великому саді молодятнику для висадки. Далше треба намітити місце для висадки деревини, призначити день для деревосадіння й заказати, на яку годину прийти з своїми лопатками до школи учням і всім, хто бажає прийняти участь у святі. Їх необхідно тоді познайомити в короткій, невтомній і приступній лекції з фізіологією деревин і їх значінням у нашому житті взагалі, а сьогоднішньої посадки зокрема. Що садовою й тінню посаженого дерева користуватиметься не тільки той, хто посадить, але й будучі покоління... Сама прогулька провадиться, звичайно, під звуки гимну, пісень або музики. Таким чином привіється в дітей та селян гарний звичай дорожити деревиною, прикрашувати свої хати садками та вміння ходити за ними.

„Хто відає, може зберегання тіла від мікробів (гігієна) є важніше лікування захворівшого організму (медицини)“.....

З моєї гігієнічної таблиці.

VI.

Санітарно-гігієнічна постановка школи.

Значіння санітарно-гігієнічного стану школи.

У „Порадничкові“ для вчителів нової народної школи не можливо проминути питання про санітарно-гігієнічне становище школи.

По своєму призначенню справжня народня школа повинна бути культурно-просвітнім огнищем своєї місцевості, куди сходяться за духовною поживою вихованці з усіх кінців села й майже з усіх хат. Дома можуть бути хворі заразними хворобами, без чого в наших селах не обходиться ні одна зіма. Тому санітарно-гігієнічна постановка школи має велике значіння в боротьбі з можливим розносом зарази учнем від учня й від школяра до менших братів та сестер і до батьків.

Отже кожний вчитель мусить завше пильно стежити за гігієною та санітарією своєї школи, не покладаючися в цьому ділі лише на шкільного лікаря, як він є, або на президію школи.

Певно, що голова школи зокрема, а президія взагалі, відповідають за все, що торкається школи, й мусять бути в курсі всіх справ шкільного життя: адміністративних, педагогічних, виховальних, бібліотечних, господарчих і санітарно-гігієнічних. У цьому ще допомагають спеціальні шкільні комісії, що складаються з щорічно обраних педагогів та представників від учнів і піклуються за той, чи инший бік шкільного життя.

Постараємося подати деякі вказівки й намітити коротеньку схему праці, що до раціональної постановки школи, з боку санітарно-гігієнічного, по окремих відділах.

Вказівки що до догляду за шкільним будинком.

Догляд за шкільним будинком.

- 1) Необхідно слідкувати, щоб біля шкільного будинку не застоювалася вода в баюрах (калюжах). Осушка досягається рівчаками або засипуванням піском.
- 2) Дбати, щоб біля фундаменту школи не було вогкості та мусорної ями.
- 3) Стежити за вчасним закриванням в осени про-
дхив, а на весні за відкриванням їх: цим про-
вітрюванням підвалу досягається чистота повітря
в шкільному помешканню.
- 4) Слідкувати за вставленням рям у вікна на зиму.
Рями промиваються, проконопачуються й зама-
зуються. Замазку робиться на салі чи маслі.
Двері обшиваються.
- 5) Дбати про провітрювання помешкання влітку:
зімові рями виставляються і в ясні соняшні дні
всі окна та двері відчиняються 1—2 рази на
тиждень. У такому разі можливо досягнути про-
сушки помешкань школи для довгої зими.
- 6) Слідкувати за чистотою ретираду й двору.

Опал школи.

- 1) Опал пічок повинен бути закінчений за
2 години до початку навчання й печі
зачинаються: цим досягається вчасне нагрівання
кляс і є час для уникнення чаду.
- 2) Температура кляси повинна бути 12—16° по Ре-
омюру (15—20° по Цельзіу).

Вентиляція кляси.

- 1) На кожній перерві треба всі форточки
кляси відчиняти; учні на той час повинні
виходити з провітрюваного помешкання.
- 2) Не заступати, без потреби, вікон від світла сонця,
бо це один з кращих способів дезинфекції по-
мешкання й знищення в ньому шкідливих хворобних
бацил.

- Чистка школи.** 1) Підлога в класах, роздягальні й сінях повинна митися хоч раз у тиждень.
- 2) Підметання всього шкільного помешкання повинно провадитися не менше разу в день, у відсутність дітей і при відкритих вікнах та дверях. Віника перед тим намочують водою.
- 3) Курява з парт стирається що-дня вохрою ганчіркою перед лекціями, а вікна протираються хоч раз у тиждень, щоб запобігти зменшенню освітлення.
- 4) Не дозволяти плювати й брудити підлоги, бо саме так розповсюджується легше всього зараза. Тому в кожній кімнаті, роздягальні і сінях повинні стояти плювальні (тазики з водою), а для сміття скриньки.

Догляд за здоров'ям дітей.

- 1) Посадка дітей. Парти в класі повинні бути розставлені так, щоб світло падало з лівого боку, бо світло зправа заступлюється рукою учня при писанні, ззаду — головою й тілом, а світло зпереду бе в очі.
- 2) Питтєва вода. Вода для напиту дітей повинна бути переварена, вистужена й налита в спеціальну діжечку з краном. До неї чепляється на шнурочкові кварта.
- 3) Зберегання дітей від простуди. Доглядати, щоб діти не сиділи біля одчинених вікон. Щоб вони не вибігали в холодну погоду роздягнені, особливо після гри. Не дозволяти їм зимою їсти сніг, або пити дуже холодну воду з льодом, а літом взагалі після біганини та в розогрітому стані — воду.

Догляд за чистотою й охайністю.

- Охайність дітей.** 1) Слідкувати за чистотою рук і виду дітей, для чого в школі повинен бути умивальник, мило й рушник. Діти привикнуть лічити умивальник за річ необхідну, а також, під доглядом учителя, неохайні діти привчаться дійсно вмиватися, а не розмазувати лише бруд по обличчю.

- 2) Наказувати, кому треба, стригти волосся. Бажано мати в школі для цього машинку.
- 3) Звертати увагу на появу в школярів чиряків, сипи, звертаючись, коли треба, за медичною поміччю.
- 4) З'ясовувати дітям шкідливість для людського здоровля паразитів (блох, вошей, тараканів, плюскв і и.), як рознощиків зарази, указуючи дітям, що від неохайности одного можуть захворіти другі товариші.

Епідемія й діти. При появі епідемії необхідно:

- 1) Захворівшого учня одправити зі школи до дому.
- 2) Направити захворівшого через батьків до лікаря чи фершала.
- 3) Допускати виздоровівших учнів у школу лише після карантину.

Шкільні аптечки.

Позаяк наші села все ще мають велику потребу в медичній допомогі, то не тільки для дітей школи, але, як є змога, й для дорослого населення, бажано улаштувати при кожній школі невеличку аптечку. Тут повинні бути ті ліки, в яких є в школі найчастіша потреба. Вчителевіж варто знати, які й коли треба вживати ліки. Тому подаю, зразок такої примітивної шкільної аптечки з рецептом ліків.

- 1) Йодна настойка, при ранах, болях в су-ставах, кольках у боці мазати раз у день.
- 2) Валеріанові кроплі, по 10—15 кроплів, для заспокоєння нервів.
- 3) Аспирин 0,03—0,05 гр. при болях голови.
- 4) Хина — 0,05 гр. при лихоманці.
- 5) Фенацитина — при болях голови й простуді, давати по 2—3 грана, 2—3 рази в день.
- 6) Кроплі датського короля — при кашлі, 5—20 кроплів згідно віку людини.
- 7) Нашатирино-анисові кроплі — при кашлі, дітям по 2—5 кроплів, дорослим 10 кроплів.
- 8) Висмут — при болях під ложечкою й при по-носах у дітей, давати по 1—2 грана.

- 9) Р и ц и н а (касторове масло) дається при запорі підогріте, від чайної до столової ложки на стакан гарячої води; полощать теж нею при простуді горло, очі, як болять, або свіжі рани.
- 10) Ч е с о т н а м а з ь втирається після ванни чи лазні в чесотні місця тіла вранці та ввечері. Через 3—4 дні знову ванна й знову втирання, й так аж до вилікування.
- 11) Б а н к и , к л и з м а , т е р м о м е т р дуже бажані теж у такій шкільній аптечці. Як з ними справлятися, відомо, здається, всім. Нагадаю лише, що температура тіла в 37° — $37,5^{\circ}$ визнається нормальною (тоді пульс 70—80 ударів у хвилину), а від 40,5 дуже високою й небезпечною для життя.
- 12) Ц и н к о в а м а з ь — при мокнучих лишаях, золотусі, — мазати ранки по 2—3 рази в день.

Ось елементарні вказівки й поради що до санітарно-гигієнічної постановки школи, які варто мати на увазі кожному вчителеві задля нормального ведення в себе шкільної справи.

Обмежуся вищесказаним, гадаючи, що коли вчитель з певною увагою поставиться до цього, то зможе врятувати своїх вихованців, доручених йому народом і державою від багатьох бід і небезпечних випадків.

„Убогії ниви, убогії села,
Убогий обшарпаний люд.
Смутні картини, смутні, невеселі,
А інших не знайдеш ти тут.
Не став би дивитись, хотів би забути,
Так сили забути нема:
То — рідні села, то рідні люде,
То — наша Україна сама.“

Б. Грінченко.

VII.

Позашкільна праця серед дорослого селянства.

Необхідність позашкільної освіти.

„Яке Ти маєш право вдовольняти свої примхи та любовні бажання, коли мільйони твого народу не мають чим задовольнити найконечніших потреб свого життя?!“...

Цю фразу нашого славетного народовця Ів. Франка хай кожен учитель поставить своєму сумлінню й дасть щирі відповіді на поставлене питання.

Отже всякий, в кого бється в грудях чесне серце, хто пам'ятає, крім себе, про ближнього свого, хто не загрубів до забуття святих обов'язків справжнього „народного“ вчительства, як „солі землі“, як провідництва широких народніх мас до кращої будуччини, щастя, світла й свободи, той не зрадить своєму народові й знатиме, куди його вести й що чинити.

Прийнявши сам до культури й живучи серед селянського, часто несвідомого й загубілого люду, вчитель не може zostаватися байдужим до цього. Він мусить вложитися в те, щоб зробити й своє село більш культурним, свідомим, розумово розворушеним до стремління дізнатись про все, що діється навкруг його, й зрозуміння потреби обстоювати свої економічні, політичні й національні права.

**Що зветься по-
зашкільною
освітою.**

Це велика народня справа — освітня праця над дорослим населенням, якої вчительство народне не може нікому довірити.

Таким чином, крім школи й виховання дітей, вчитель ще мусить поза школою вдіяти свого часу задля культурно-освітнього розвитку дорослого населення своєї місцевості й скінчивших школу учнів.

Це зветься „позашкільною роботою“ народнього вчительства й стає необхідністю ще через те, що маса учнів виходить зі школи до кінця курсу й, навіть скінчивши школу, але не прикладаючи до діла своєї грамотності, нерідко забуває виучене, доходючи до рецидивів безграмотності.

**Зв'язок між
шкільною і
позашкільною
освітою.**

Отже ясно, що розповсюдження позашкільної освіти для дорослого люду в нас так само важне, неодложне й не-обхідне*), як і шкільна справа, доповняючи одна одну, як дві близькі галузі народньої освіти. Хто дбає про одну, мусить дбати й про другу, бо тільки вони обидві разом у силах дійсно підійняти культурний рівень нашого народу.

Власне, між школою й позашкільною освітою є залежність навіть проста, бо чим більше знання є в людини, що скінчила школу, чим ширші її культурні запитання, тим більша в ній потреба до позашкільної освіти. Людське духовне „я“ вимагає й розумового, морального й естетичного та фізичного розвитку, й нема границі стремління людини до знання, тоді як школа не в стані задовольнити всіх потреб, хоч би навіть своїх дітей і учнів.

**Резолюція про
позашкільну
освіту.**

Дуже релефна резолюція з приводу цього внесена в 1912. році першим загальним земським зїздом діячів народньої освіти, слідуячого змісту:

„Правильний і успішний розвиток господарського, громадського й державного життя є можливий лише при висо-

*) На смілянських учительських курсах літом 1918. року автором був прочитаний доклад перед вчителем двох повітів про організацію позашкільної освіти на місцях, а 21. січня 1919. р. подано особисто докладну записку міністру освіти в Києві про включення в програму курсу наших учительських семінарій навчання позашкільній справі.

кому культурному рівні всього населення. Школаж навіть при самій гарній постановці й при значному протягові курсу не може задовольнити підйманих нею самою запитаннів населення, як через те, що вона обслуговує в кожний даний мент досить невеличку частину населення, що при тім не бере активної участі в громадському життю, а також ще через те, що набуте в школі знання без дальшого уміцнення і доповнення швидко забувається, зза чого видатки на шкільну освіту без організації позашкільної освіти є мало продукційні. В силу цих міркувань позашкільна освіта повинна зайняти самостійне місце серед засобів, що прямують до підняття культурного рівня населення, й мусить бути визнана з боку громадянства й держави, принаймні, не меншої вартости, ніж шкільна освіта, й повинна бути визнана однаково необхідною“...

Так, накінець, після довгого часу нехтування питаннями позашкільної освіти, досить авторитетно визнано право її громадянства і навіть рівновартність позашкільної освіти з шкільною.

Види позашкільних орґанізацій.

Що до засобів позашкільної освіти, завданнями якої являється, по можливости, найбільш повне, широке й всестороннє задоволення освітніх, моральних і естетичних потреб усієї маси народу, найбільше значіння мають слідуючі організації: бібліотеки, лекції для народу, курси, недільні школи, музеї, народні хори, вистави, політичні клуби, просвіти, народні доми й народні університети, кооперація і т. п.

До розгляду цих головних форм позашкільної освіти й перейдемо.

1. Книгозбірні.

Бібліотечна справа є одною з найцінніших, продуктивніших та дорогих організацій позашкільної освіти. Наші земства (народні губерніяльні та повітові самоврядування) ще досить мало зробили в цьому напрямкові. Радіус бібліотечної сітки в нас ще досить великий, а інвентарний список відкритих книгозбірень не може похвалитися різноманітністю, багатством і пристосованістю до своїх читачів.

Отже обовязок народного вчителя уявити собі напрямок інтересу місцевої читаючої публіки та, згідно йому,

час од часу поповняти книгозбірню відповідною літературою. Що до коштів на це, то деяку суму можна вихлопотати від уряду, з відділу позашкільної освіти, від місцевого самоврядування, накінець зібрати гроші по підписному листу серед місцевої інтелігенції та самого населення, бо бібліотечна справа є дуже за важна, щоб на неї не звертати увагу.

Справді, як би не було книжок і письменства, то кожен з нас був би залишений сам по собі, мусів би, мов той Робінзон на острові, знову починати життя, одкривати й вигадувати наново все, що давно вже відомо людям. А. И. Герцен так оцінив значіння книжки: „Книга — це духовний заповіт одного покоління другому, порада вміраючого діда юнакові, що починає жити, приказ, що передається вартовим другому, своєму заступникові... Книгозбірня, це відкритий стіл ідей, до котрого запрошується кожного і за котрим кожен знайде свою поживу, яку шукає; це запасна крамниця, куди одні вложили свої думки і вигадки, а другі беруть їх у зріст“...

Ведення бібліотеки. Що до техніки ведення бібліотечної справи, то найбільш розповсюджений спосіб його по сільським книгозбірням зводиться до виймання з шафи бібліотекарем книжки й передачі її читачеві та записування в окремому зшиткові, кому видана яка книжка й коли. Правильна ж організація книгозбірень річ спеціальна і має відповідну літературу, з котрої можна рекомендувати гарну книжку Л. Б. Хавкиної: „Бібліотеки, їх організація і техніка“ (в рос. мові) і короткий підручник д-ра З. Кузелі: „Як закладати й провадити народні бібліотеки“ (Львів, 1909). Тут я тільки нагадаю, що кожна книгозбірня, хоч і як маленька, повинна мати слідуєчі три книжки: 1) інвентар бібліотеки, куди записуються всі книжки в порядку придбання їх: час, інвентарний номер, бібліотечний, автор, заголовок, видавництво, місце видання, рік і т. д.; 2) список видання книжок читачам, де записується прізвище читача, місце проживання, адреса, назва виданої книжки, її бібліотечний номер, час видання читачеві та повернення; 3) систематичний каталог книгозбірни в формі книжки, чи карточок, де книжки класифікуються по відділах; наприклад: Р. М. — релігійно-моральний, Б. — белетристика (художнє письменство),

І. — історія, Г. — географія, С. Г. — сільське господарство (замість шифрів: Р.-М., Б., І., Г., С.-Г. пишуть часом І, ІІ, ІІІ). По шифрах цих книжки і розміщуються в шафі на окремих полицках, де їх легко і знайти під їхнім номером.

Всеж таки завважу, що від гарного бібліотекаря-вчителя вимагається не тільки гарного ведення бібліотечної справи (техніки), алеж також і вміння керувати читанням публіки, розвивати інтереси й запитання читачів, поглиблювати вплив прочитаної книжки й задовольняти їх уже існуючі потреби, виробляти з одвідувачів бібліотеки свідомих читачів.

Дуже корисно для бібліотечної справи, коли сама публіка приймає жваву участь у життю книгозбірні й цікавиться її роботою. Тому слід притягати до завідування бібліотекою й до дежурств у ній представників від самих читачів.

Що до помешкання для такої сільської бібліотеки, то в крайньому разі, як нема иншого будинку, її можна приютити в школі.

Дуже корисно при такій книгозбірні організувати також читальню газет, продаж книжок для народу, особливо по агрономії, ремеслам та політиці... Обовязок кожного інтелігента на селі, а особливо народнього вчительства, сприяти скорішому наступленню в нас того благословенного часу, коли наше письменство стане спадщиною широких верств нашого народу, коли в кожній хаті на столі можна буде знайти твори Т. Шевченка, Ів. Франка й Б. Грінченка, а на стіні портрети цих борців за кращу долю Українського Народу.

ІІ. Народні читання.

Друга важна галузь позашкільної освіти — це лекції для народу, по можливості з чудовим ліхтарем, або з кінематографом. Відповідне помешкання для лекцій можна знайти в кожному селі, в одній з його шкільних кімнат. Що до тем для таких народніх лекцій, то багата подіями наша сучасність сама наводить нашого інтелігента на ту, чи иншу розмову. А мовчати або замкнутися в собі, в наш дуже відповідальний час соціально-народнього перестрою є недостойно ймення справжнього інтелігента, а особливо діяча освіти. Отже всі місцеві культурні сили — вчителі, духовенство, лікарі, писарі і н. — повинні з'єднатися для

просвіти свого народу, щоб, виробивши в з'єднаному зібранні місцевої інтелігенції програму і порядок лекцій, кожен по своїй спеціальності, організувати читання для народу. Коли є заобмаль лекторських сил, то можливо обмежитись хоч читанням тої, чи іншої брошюрки, бо краще що-небудь зробити для народу, ніж зовсім нічого... Само собою, що по темі і своїй мові лекція повинна бути цілком зрозумілою для народу, а також не бути втомною, занадто довгою та нудною. Рекомендується, по змозі, ілюструвати лекцію плямами, картами, фотографіями, накінець чудовим ліхтарем або кінематографом. Треба тільки бути обережним і розбірливим у виборі кінематографічних стрічок для народу, щоб не розвинути часом кепських сторін народньої душі.

Визнаючи певне наукове й просвітнє значіння за кінематографом, можна радити нашим повітовим відділам народньої освіти придбати його задля потреб народньої позашкільної освіти та відпускати на якийсь час „на прокат“ по школах-просвітах свого повіту.

III. Курси сільського господарства.

Теми народніх читань взагалі дуже різноманітні, в кожному разі в залежності від інтелектуального розвитку слухачів та підбору лекторських сил.

На нашій хліборобській Україні, в нашій селянській республіці, особливе значіння і інтерес мають лекції й курси по сільському господарству. Краще всього, звичайно, коли за лектора в цій справі виступає спеціаліст-агроном. Алеж, позаяк у нас майже зовсім нема агрономів дрібного господарства, то знову надії нашого селянства в цій справі покладаються на народнього українського вчителя. У нас є досить велика агрономічна література, як на українській, так і на російській та польській мові. Наприклад: Терниченко „Курс хліборобства (грунтознавство)“, „Агрономічний poradnik (по господарству)“, Зайко-Зайкин „Як збільшити урожай“, Григорєв „Машини в сільському господарстві“ і ин. З літератури на російській мові рекомендуються статті по агрономії в часописі „Сільський Вістник“ та „Настільна книга нашого землероба“ під редакцією Соковкіна, СПб. 1916.

Маючи одну з цих книжок можна вже вчителєві відкрити курси сільського господарства, вибіраючи, чи пере-

кладаючи з російської мови, ті чи інші статті, або розжившись відповідною українською брошурою.

Дуже живо проходять такі лекції, коли стаття невелика, а селянам дається змога висловитися з приєду прочитаного. Вчителеві тоді вже тільки залишається стежити за порядком опонентів та узагальнювати висловлені думки, виявляючи й свої агрономічні знання й погляди.

„Знаю я: є чари в тихім слові,
Не продзвенить воно даремне в світі,
Впадуть колись божища стоголові,
Впадуть у прах куміри гордовиті.“

Б. Грінченко.

IV. Недільні школи.

Револуція й остатні політичні події викликали в народі велике зацікавлення так званими недільними (воскресними) школами. Доросле населення, що не мало в свій час змоги приєднатися до грамоти й освіти, під впливом нових економічно-соціальних гасл і нових форм політичного життя, від трибуни мітінгового промовця полинуло до школи й книжки.

Отже народне вчительство, йдучи назустріч цій жадобі науки в старшого покоління, по мірі потреби, засновує так звані недільні школи, по програмі початкового навчання для бажаючих побачити на старості літ світ знання й прозріти задля нового вільнішого громадського життя.

Організація в нас таких шкіл для дорослих має велике значіння. Перш за все, такі школи ставлять своїм завданням ліквідацію неграмотности в нашій Україні. Статистика виявляє, що наше село більш, ніж на 50% неграмотне, тай взагалі рівень освіти нашого населення невисокий навіть по наших містах, серед робочого люду. Тому завданням таких шкіл для дорослих фабричних робочих по містах являється підняття загальної й технічної освіти задля поліпшення в нас фабрично-промислового виробництва. Бо відомо, що свідомих інтелігентних робітників у нас є ще заобмаль і що фабрично-робітнича маса складається з двох нерівних частин: з великої армії темного робітничого люду, і з невеликої кількості інтелігентних робітників, що мають догляд за першими.

Отже призначенням професійних і технічних шкіл для дорослих і є виховати свідомих робітників і діяльних громадян-творців нової культури й промисловости.

Кажуть, що Англієць робітник Джордж Стефенсон, що вигадав паровоза, до 18 літ був зовсім неписьменний, а на 23-ому році він вивчився грамоти й вигадав паровоза... Цей приклад яскраво свідчить про користь освіти й навчання для дорослих робітників, бо вчитися ніколи не пізно.

Хай же наше народнє вчителство відкриє хрестовий похід проти безграмотности й розповсюджує скрізь думку, що в наші часи популяризації освіти на Україні великий є сором мати змогу вчитися і всеж таки залишатися, по своєму недбальству, неграмотним, темним і несвідомим...

V. Виставки та музеї.

Дальше, необхідно одмітити в позашкільній освіті вагу сільсько-господарських і торговельно-промислових виставок задля поліпшення цих галузів народньо-хазяйського життя. Теж саме треба сказати і про музеї — етнографічного, природньо-історичного, науково-педагогічного, церковно-археологічного, або накінець мішаного музею загально-освітнього характеру.

Наші часи все голосніше підіймають питання про необхідність наочности в навчанні, замість рутинного і цілком книжного навчання старої школи.

Так життя бере своє, виставивши засаду наочности за ґрунт всієї нової школи. Але ще далеко нам до здійснення цього в житті, бо нема на світі школи біднішої за нашу по наочному приладдю*). „Не розказуй, а показуй!“ — це голоси, які йдуть від самого народу.

Отже треба йти на зустріч цьому здоровому в педагогічному ділі напрямкові закладання при школах або хоч в центральних пунктах, з допомогою від уряду та при співробітництві учнів і населення, музеїв.

При зацікавленні заснователь музею зможе знайти відповідну літературу, як по організації музею, так і по при-

*) В час завідування літом 1918. р. смілянськими вчительськими курсами я провів анкету серед учительства черкаського та чигиринського повітів про наочні приладдя в їх школах. З поданих 83-ьох анкетних карток лише 17 зазначають де-що з наочних підручників, головним чином по двохкласових та вищепочаткових школах.

готуванню предметів для нього. Життя та природа дають багато матеріялу для цього. Отже інвентар мішаного загально-освітнього музею складається приблизно з слідуєчих груп річей:

1. Колекції препаратів тварин, таблиць і приладдя.
2. Колекції мінералів даної місцевости й гербарій.
3. Промислово-технольоґічні колекції (що з чого виробляють).
4. Зшитки, малюнки й вироби ручної праці учнів.
5. Археольоґічна старовина, курганні нахідки, гроші.
6. Етноґрафічна: одіж, вишивки, писанки, начиння, записування невідомих ще в літературі пісень, байок, казок і народніх звичаїв.
7. Військова амуніція, зброя (козацька або з епохи великої європейської війни).
8. Церковні образи, різьба, надгробки, письмо.
9. Памятки революції: відозви, накази, газети, оголошення.
10. Художні картини, малюнки, манускрипти віршів, оповідань, драм, письменників.

Певно, що зразу нічого не робиться, але помаленьку, рік за роком уділяючи потрохи праці й уваги музейній справі, й не чекаючи на присилку звідкись готового „казьонного“ матеріялу, самостійною творчістю народнього вчителя та його вихованців за кілька років може вирости при школі загально-приступний храм Муз.

Тут не тільки зберегатимуться важні й цінні памятки науки, історії, життя й мистецтва, але рікою розливатиметься звідти жива наука на ближні й дальні сторони, а особливо на всіх входящих у цей гостинний і привітний храм.

„Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!“

Т. Шевченко.

VI. Народні хори.

Позашкільна освіта ще має для задоволення естетичних потреб дорослого населення — організацію народніх хорів та концертів. Ось тут для творчої роботи вчителя лежить

ще мало зачеплена сторона народнього духу, яку треба використати для культурно-просвітних цілей*). Кажуть, пісня, то душа народу... Отже наш Український Народ може похвалитися своєю піснею, чарівною і привабливою, якої не має ніякий инший народ. У нас на Україні рідко знайти дівчину або парубка, щоб не вмів співати. Отже місцеві інтелігентні сили, що ближче всього стоять до народу, учитель, священник, дяк, повинні організувати місцевий народній хор. Рідними національними піснями краще всього кінчати кожне громадське зібрання, кожну лекцію та читання, як оживляючий вклад колективної праці в загальну справу.

VII. Народні театри.

Значіння народ- ніх театрів.

Одне з найважливіших місць в поза-шкільній освіті займають народні театри — ці художні школи, через котрі широко хвилею вливаються в народні маси здобутки науки, культури й знання... Школа й досі не є в рівній мірі приступна для всіх. Театр же й мистецтво по загально-приступності, наочності й яскравості ідей та типів далеко залишає за собою школу, захоплюючи одночасно всі разом сторони людського „я“: розумову, моральну й художню...

Трудове населення потребує на якийсь час забуття-утечі від часто безнадійно-сірого існування й нудьги... Театр у даному разі хай одверне робочого від шинку й дасть йому незабутні вражіння й високі естетичні переживання. Якіб крихти справжнього мистецтва не падали часом малорозвиненому селянинові й робітникові, він проте цінить і любить мистецтво.

Що до репертуару народнього театру, то, цілком зрозуміло, що до вистави придатні тільки ті пєси, що зрозумілі для народа й задовольняють його художній смак, ідеали і психологію.

*) Учительські семінарії повинні уважно поставитись до спів-музичного виховання своїх учнів, як будучих діячів освіти в народі. Задля того співу й музику на скрипці та піаніно мусять стати обов'язковими й серйозними предметами в курсі семінарського навчання.

Вибір пєси. При виборі пєси до вистави, перш за все, треба мати на увазі публицу, перед якою вона гратиметься: для селян кращі будуть пєси з сільського життя, для робочих — з робітничого... Треба тільки не забувати, що, як і в кожній справі, в театрі може бути й негати́вна, шкідлива сторона. Тому треба давати перевагу пєсам морального, ідейного змісту, показуючи тим гарний шлях для народнього життя і збуджуючи в народі любов до рідного краю й люду і віру в остаточну перемогу добра й справедливості. Задля того пєса з тяжким кінцем — перемогою зла над добром, якаб художня не була, вона глядачеві з народу не буде до вподоби.

„Треба в народньому театрі давати народові саме те, що йому подобається, — говорить М. Бунаков, — і не навязувати насильно того, що ми визнаємо корисним, навчальним для нього, й справа змягчення звичаїв через театр піде сама собою. Проста театральна публица має гарне й певне почуття й легко відгадує всяку фальшиву вигадку, складену задля її науки, як би гарно вона не була замаскована“...

При виборі пєси до вистави ще треба, щоб вона подобалася також і аматорам-артистам і була їм під силу. Саме трудне діло — знайти на селі, наприклад, режисера, котрий би потрапив розяснити ідею пєси, характери дієвих осіб, їх зовнішню постать, зрозуміти кожне речення пєси, обмірковувати в подробицях грим і вбрання дієвих осіб. Але, гадаю, що наше вчительство потрафить справитися і з цією справою позашкільної освіти. Треба лише сміливо й енергійно взятися за справу.

Считки — Репетиції уявляються в слідуючому порядку. На першій считці, зібравши всіх аматорів-артистів після вибору пєси, режисер повинен сам, з інтонаціями в голосі, прочитати пєсу, а аматори слідять за ним по своїх книжках. На другій считці аматори, вже розібравши ролі, сами повинні читати свої ролі, а режисер лише поправляє їх та пояснює характер дієвої особи і т. п. На слідуючих репетиціях вже аматори мусять більш-менш знати свої ролі. Накінець ролі виучуються ними добре на память, і пєса уже йде під підказ суфлера. Тут уже на долю режисера випадає поправка інтонацій голосу аматорів, рухів та поведення артистів на сцені. Отже пєса й готова до вистави.

**Репертуар народ- Що до репертуару українського на-
нього театру. роднього театру, то гадаємо незайвим
подати тут список найпопулярніших
українських театральних пес.**

Репертуар українського театру.

№ порядковий	Ім'я автора	Назва песи	число				обстановка			
			сміє, дій	чоловіків	жінок	гуртом	хата	покій	ліс	околиця
I. Дитячі пєси.										
1	Блажкевич І.	Св. Миколай в 1920. році	3							
2	"	Тарас у дяка	2							
3	Ваврисевич М.	Лісова казка	3	6	4	20		1	1	1
4	Верховинка Л.	Іменини Влодка	3							
5	"	Стріча у лісі	1							
6	Вільшенко Я.	Червона шапочка	2							
7	"	Коник-Стрибунець	1							
8	"	Княжна Ганна	1							
9	"	Гостина св. Мико- лая	1							
10	Головін Є.	Сон дівчинки	1							
11	Животько А.	Одної ночі	1							
12	Ігорків Ю.	Сирота	1							
13	К. М.	Козацькі діти	2							
14	"	Русалка Дністрова	2							
15	Козоріс М.	Діточе свято	2							
16	"	Тарас-дитина	2							
17	Королів-Старий В.	Чарівний камінець	3							
18	"	Русалка-Жаба	2							
19	Кузьмінський Д.	Діточа присяга	3	6	4	10				1
20	Лебедова В.	Вінок на могилу Шевченка	2							
21	Лисенко М.	Коза-дереза	1							
22	Лукашевич К.	Бунт ляльок	3							
23	Нерішена Л.	Слідами Тараса	2							
24	Нечуй-Левиць- кий Іван	Попались	1							
25	Островський В.	Соняшник	3	1	6					1
26	Полянський В.	Дядько Тарас	1	6	5	11				
27	Софронів В.	Печери	3							
28	Товпліс Г.	Дарунки русалок	2							
29	Франко І.	Суд св. Миколая								
30	Чубатівна С.	Прогулька	1							

№ порядковий	Ім'я автора	Назва пєси	число				обстановка			
			свійськ. дій	чоловіків	жінок	гуртом	хата	повії	ліс	огорода
II. Фантастичні й патріотичні пєси.										
1	Ваврисевич М.	Слава Кобзареві	1	16	15				1	
2	Гауптман Г.	Гануся	2	10	6	5				
3	Кобець О.	В Тарасову ніч	1	3	1					1
4	Лопатинський Л.	Перший горальник	3	16	2	1			1	1
5	Луцик Є.	Вифлємська ніч	4							
6	Марченко Я.	На Тарасовій мо- гилі	1							
7	Наколєсник З.	Невмірака	1	3	1	1				1
8	Щурат В.	Наше відродження	1							
9	Яргольський С.	Небесні співці	1	4	5	1				1
III. Пєси народні зі співками.										
1	Гушалевич І.	Підгіряне, мельо- драма	3	4	4	1				
2	Карпенко-Карий	Бондарівна, істор. драма	5	6	3	2	1	1		1
3	Квітка-Основянен- ко Григор.	Сватання на Гон- чарівці	3	6	4		1			1
4	Корженевський І.	Верховинці, драма	7	9	3	1	1		1	1
5	Котляревський І.	Наталка-Полтавка	3	4	2		1			1
6	Кропивницький М.	Невольник, істор. драма	5	6	3	1	1		1	1
7	„ „	Пошились у дурні	3	5	2				1	1
8	Лозинський В.	Школяр на ман- дрівці	2	3	2		1			1
9	Манько Л.	Нещасне кохання	5	7	4	1	1		1	1
10	Млака Данило	Бідна мати, драма	4							2
11	„ „	Гнат Приблуда, мельодр.	5							
12	Олександрів В.	Ой не ходи Грицю	5	6	7	2	1		1	2
13	Паливода-Карпен- ко	Перше повмірали	2	4	3					
14	Янчук Н.	Вихованець	3	5	3	2	1			1
IV. Пєси драматичні народні.										
1	Грінченко Б.	Ясні зорі	5							
2	Запольська Г.	В гірничій діброві	1	4	2		1			
3	Карпенко-Карий	Батькова казка	5	8	3			3		1
4	„ „	Безталанна	5	7	7	1	2			2
5	„ „	Бурлака	5	6	3	1	2			2

№ порядковий	Ім'я автора	Назва пєси	число				обстановка			
			сєльє дїй	чоловіків	жінок	гуртом	хата	покій	ліс	околиця
6	Карпенко-Карий	Наймичка	5	7	4	2		1	1	2
7	Костенко А.	Батраки (з робітн. життя)	4							
8	"	Хуртовина	5							
9	Кропивницький М.	Дай серцю волю	6	6	3	1	1		1	1
10	Лопатинський Л.	До Бразилії!	4	8	3	1	1			1
11	"	Ілько Пашак	5	10	4	1	2	1		
12	Лотоцький	Заверюха	1	3	2			1		
13	Старицький М.	Зімовий вечір	2	6	5	1		1		
14	Суходольський	Хмара	5							
15	Тогобочний Т.	Душогуби	5							
16	"	Жидівка-Ви-хрестка	5	5	6	1	1	1	1	1
17	Франко Ів.	Майстер Черняк	1	11	1			1		
18	"	Украдене щастя	5							
19	Цеглинський Г.	Кара совєсти	5	15	5	1	2		1	1
20	Шевченко Т.	Назар Стодоля	3							

V. Пєси комічні народні.

1	Артемовський С.	Запорожець за Дунаєм	3							
2	Бобикевич О.	Настоящі	1	3	2			1		
3	Васильченко С.	На перші гулі	1						1	
4	Велисовський	Бувальщина	1							
5	Володський	Панна Штукарка	3							
6	Григорєвич Г.	Лихий день	1	12	1	2		1		
7	"	Тато на заручинах	1	6	6					
8	Грінченко Б.	Нахмарило	3							
9	Карпенко-Карий	Мартин Боруля	5	10	2	1		1		
10	"	Розумний та ду-рень	5	10	5	1	1			1
11	"	Сто тисяч	4	7	2		1			
12	"	Суєта	4	15	7		2	1		
13	"	Хазяїн	4	13	4	1		1		1
14	Кропивницький М.	Глитай або павук	4							
15	"	По ревизії	1	3	2		1			
16	"	Як ковбаса та чарка	1							
17	Лопатинський Л.	Два домики, одна фіртка	1	5	3				1	
18	"	Парася	3	10	7	1				
19	"	Під кам'яним дахом	2	12		1	1			1

№ порядковий	Ім'я автора	Назва пєси	число				обєтанова			
			свійськ. дій	чоловіків	жінок	гуртом	хата	новий	дїс	околиця
20	Лопатинський Л.	Пожар	1	7	2	1				1
21	"	Свєкруха	3	4	3		1			
22	"	Яблочникар	1	6	1					
23	Нагірня М.	Не вдалося	3	8	4	1			1	
24	Наумович І.	Знімчений Юрко	2	5	2	4			1	1
25	Толстой Л. (рос.)	Овочі просвіти	4	21	12		1	3		1
26	Франко Ів.	Будка ч. 24	1	3	3					
27	"	Учитель	3	6	2	1	1			
28	Цеглинський Г.	Ворожбит	3	9	5	1	1		1	1
29	Яновська Л.	На Маланки	1							
30	Яричевський С.	Січ іде	3	5	2	1	1			

VI. Пєси з життя інтелігенції.

1	Аляхнович Ф.	Пташка щастя	3							
2	Андрєй Л.	Життя людини (з рос.)	5							
3	Бабій О.	Воєнна любов	1	5						
4	Білібін В.	Драconi	1							
5	"	Танцюрист	1							
6	Винниченко В.	Базар	5							
7	"	Брєхня								
8	"	Натусь	4							
9	"	Між двох сил	4	11	3	1		1		
10	"	Молода кров								
11	"	Панна Мара								
12	"	Щаблі життя	5							
13	Д. К.	Не повелося (фарс)	1							
14	Калинець С.	Сватання в нецьках	1	2	4			1		
15	Квітка-Основя- ненко Гр.	Шельменко- денщик	1							
16	" "	Шельменко-писар	1							
17	Крушельниць- кий А.	Артистка	3	7	3			1		
18	Левицький М.	Бєзпартійний	1	3	4					1
19	Ле-ле	Перший голова Рєвкому	1							
20	" "	Після равту (фарс)	1	6						
21	Лопатинський Л.	Конкурс на мужа	5	10	7			2		
22	Майно-Чернота	Гордість (Різдвя- на картина)	1	3	3			1		

№ порядковий	Ім'я автора	Назва пєси	число				обстановка			
			свільє. дій	чоловіків	жінок	гуртом	хата	покій	ліс	околиця
23	Мартиневич	По коляді	1							
24	Марусин Гр.	Пан писар	3	6	3			1	1	1
25	„	Хоч раз його правда	1							
26	Нікорович	Ніч новоженців	1							
27	Орлов І.	Каїн і Авель, з прол. і епіл.	4	6	2	1		3		1
28	Стадник Й.	Він не заздрісний	1							
29	Старицький-Степняк М.	Ніч під Івана Купала	1							
30	Степняк М.	Ніч під Різдво	1							
31	Сургучев-Стадник	Осінні скрипки	5	3	3	1		2		1
32	Товстонос	Жінка з голосом	1					1		
33	Товстонос	Мистерія	1	2	3					1
34	Цеглинський Г.	Арґонавти	3	10	5	1		2		
35	„	На добродійні цілі	3	7	4			2		
36	„	Торговля жемчу-гами	4	6	9			3		
37	Черкасенко С.	Казка старого млина	3							
38	Чехов А.	Ведмідь (жарт)	1							
39	„	На битому шляху (Барин)	1	8	3	1		1		
40	Яновська Л.	Щастя людське	5							
41		Дзвін до церкви скликає...	5							
42		Лісова квітка	5							
43		Не всі дома	1	2	3			1		
44		Сатана в бочці	1	3	1			1		

Спорудження сцени. Вище було вже сказано про вибір пєси, режисерство, репетиції та про репертуар українського народнього театру. Ще треба сказати про спорудження в сільській „Школі - Просвіті“ хоч би простенької сцени для вистав, про декорації та гримування.

Щоб видно було глядачам виставу дієвих осіб і обстанову гри, задля цього сцену улаштовують на помості, що стоїть на 6—10 вершк. вище підлоги залі для публики. Як його збудувати, про це вже сказано в 5. розділові, про шкільні свята. Спереду цього помосту, якраз по середині

від глядачів, під завісою, улаштовується будка для суфлера з зігнутої в формі півкруга дошки дикту з накривкою з цинкової бляхи в формі $\frac{1}{4}$ кулі. Отже на такому помості, відсунувши його на 2—3 арш. від найближчих стін залі на середину, щоб за лаштунками було місце для артистів, гримування і т. д., не трудно спорудити сцену. Кістяк сцени, до котрого чепляється завіса та решта декорацій, робиться так. Над переднім (од глядачів) і заднім боком помосту, на аршин нижче стелі, у всю ширинь залі, від одної стіни й до другої йде паралельно дві довгих, негрубих, але міцних лати: один кінець кожної лати міцно прибивається до одної стіни, а другий — до другої. Дальше, від усіх чотирьох рогів помосту, до оцих тільки-що прибитих двох лат, ідуть просто вверх чотирі лати, перпендикулярно помосту: кожна з них прибивається нижнім кінцем своїм до рогу помосту, а другим верхнім кінцем до лати. Щоб було міцніше, прибивається, паралельно бокам помосту, вгорі над ними, ще по одній латі, що зєднують вгорі стоячі бокові лати. От кістяк сцени вже є готовий.

Таким чином, кістяк сцени від глядачів має форму широкого, але неглибокого паралелепіпеда, з усіх боків обмеженого латами, котрі з кожного боку нагадують букву П, що стоїть на помості. До верхньої балки цього переднього від глядачів широкого П чепляється завіса, як що вона підійматиметься вгору, а дірка між стелею й отою всією балкою заступається матерією, чи диктом (гарно розмальованим фарбами). До бокових стоячих лат цього переднього П прибивається з кожного боку по дверях, через котрі можна пройти з залі за лаштунки сцени.

Уже за одне, такеж саме широке П, у глибині сцени, завішується, як треба, декорацією ліса, намальованою фарбами на великому полотні, поміж латами й до помосту. Одне з бокових П займається, як треба, декорацією хати, а протилежне бокове П теж декорацією хати, як сцена уявлятиме село (подія провадиться між хатами), або другий бік заступається декорацією саду (ліса), як у цьому є потреба по ходу пєси.

Декорації.

Отже декорації задля такої сцени складаються з слідуєчих головних річей:

1) Завіса — велике розмальоване фарбами полотно, що закриває перед виставою сцену.

2) Заднє полотно — ліс, у всю ширінь сцени, також розміру, як і завіса. Це полотно лісу ще краще примостити на окремій латі, що прибивається зараз же за кістяком сцени й спускається, коли треба, або скручується в трубку навкруг дрючка й підіймається вверх під стелю.

3) 2—3 окремих полотна галуззя дерев, що спускаються зверху зпід стелі. Призначення їх замаскувати лісом білу стелю залі, коли на сцені стоїть ліс. Кожне з цих полотен має в ширінь 1—1½ арш., а в довжину стілько, скільки сцена є завширшки. Прибиваються ці полотна до окремих лат, що вішаються одна від другої на протязі одного аршину й паралельно завісі.

4) Бокові декорації окремих деревин, намальованих на полотні. Таких деревин треба мати 3—4 окремих полотна. Для цього береться полотно в аршин завширшки й довжиною у височінь сцени й прибивається на двох палічках і двох вертикальних дротах між ними, що йдуть у ширінь цього полотна. За одну палічку таке дерево вішається до лати зверху, а друга палічка цього полотна прибивається до підлоги помосту сцени.

5) Хата. Зовнішня стіна з дверима, вікном і стріхою. Велика деревляна ряма обтягнена полотном, розмальованим на обидві сторони. На одній стороні — сільська побілена хата, з стріхою, дверима й вікном. На другій стороні тогож полотна малюється мійська каміниця з окремих цегол, з дверима й вікном (тимиж).

6) Три внутрішні стіни кімнати (задня та дві бокових). Задня стіна складається з 3—5 частин (окремих рям): по середині двері, а по обидві сторони дверей по вікну. Одна й друга бокові стіни кімнати складаються з трьох частин: по середині двері й вікно. Кожна ряма такої кімнати розмальовується на обидва боки: з одного боку стіна мійської кімнати з шпалерами, а з другого — вибілена крейдою стіна селянської хати: тіж вікна, двері, піч. Оці рями вішаються на заціпках до бокових і верхніх лат кістяку сцени й до помосту.

Що до лат кістяку сцени, то вони повинні бути в товщину 3—4 вершк. й міцні, щоб на них могла висіти вся декорація. Рямиж повинні бути теж міцні, але легкі для переносу й зміни декорації на сцені.

Часто на перешкоді для починаючих аматорів сцени стає невміння гримуватися. Правда, добрий художній

грим, то річ трудна, але для сільської аматорської сцени такого гриму й не треба. Невеличкаж практика в цьому напрямкові дасть гарні наслідки. Отже для зацікавлених аматорів подам деякі вказівки що-до гриму:

1) При поганому газовому освітленню грим повинен бути більш різкий.

2) Коли сісти перед дзеркалом при світі свічки, то тіні на обличчю самі покажуть, де треба провести темні риси олівцем.

3) Спочатку все обличчя, крім місць, де будуть приклеюватися вуси та борода, злегка натирається яким-небудь жиром (вазелиною, маслом, смальцем) й обтирається сухою ватою, щоб потім жир не стікав.

4) Дальше, все обличчя молодих дівчих осіб злегка покривається „тілистим олівцем № 1“ (окрім щок) і розтирається пальцями. Грим для старих дівчих осіб, чоловіків, накладається „тілистим олівцем № 2“.

5) Щоки покриваються — для молодих, здорових осіб, рум'янами, а для старих — малиново-червоним олівцем й розтирається ваткою. Злегка рум'яняться підборіддя, ніздрі й кінчики вух.

6) Очі в молодих осіб підкреслюються тоненькою лінією чорним олівцем, а в старих робиться коричневий мішок під очима зі зморщками від очей до виску.

7) Брови малюються теж підходячим до кольору волосся дівчої особи олівцем, а губи — червоним для молодих, малиновим і тільним для старих людей.

8) Після накладення гриму, обличчя злегка покривається пудрою.

9) Вуси й борода робляться з крепу й приліплюються густим лаком (він швидко засихає). Деякий час треба притримувати приліплені вуси та бороду рукою. На голову надягається перука, якщо є.

10) Здіймається грим розтиранням розмальованого обличчя яким-небудь жиром (вазелиною, маслом, смальцем). Змивати його холодною водою не можна.

Ось елементарні правила гримування. Вчителів слід мати собі уявлення про грим, щоб скористати цю знання для сільської сцени, замінивши фабричне знаряддя гриму тим, що знайдеться в селі під руками.

Генеральна Накінець зауважу, що напередодні вистави **репетиція**. дуже бажано, щоб так звана „генеральна репетиція“ провадилася артистами вже в відповідному убранню з повним гримом і при повній обстанові. Це дає можливість режисерові помітити й поправити завчасу всі хиби гри, а аматорам артистам призвичаїтися до своєї ролі та вбрання на сцені.

Нагадаю ще, що ціни квіток до народнього театру повинні бути невеликі й приступні для публіки, перед якою даватиметься песа.

Борітеся — поборете . . .

Т. Шевченко.

VIII. Політичні клуби.

З часів революції в нас виникли нові позашкільні організації — „політичні клуби“ з метою зеднання всіх зацікавлених політикою й для обмірковування біжучих політичних питань та розвитку в своїх членах почуття права й свободи. Це почуття відіграє велику роль в життю нашого народу. Свобода державного устрою без свободолобівого настрою народніх мас нічого не значить.

Для здійснення в нас царства справжнього братства, рівності і волі необхідно змінити дух, інстинкт й звичаї громадянства. Тільки освіта в стані приєднати нас до благословених часів „царства Божого на землі“, зменшивши економічну різницю між людьми.

І велика європейська війна й громадянська революційна боротьба виявили остаточно, що хозяйн життя і держави, то народня маса: вона воює, вона одна й захищає добро й майно. Од свідомости народніх мас залежить тепер усе... Отже позашкільна культурно-просвітня робота серед народу відіграє велику роль в об'єднанні громадянства задля досягнення тих чи інших цілей.

Що до роботи „політичного клубу“, то вона складається з слідуєчих частин: читання докладів на соціально-економічні та політичні теми, читання газет за минулий тиждень, та обмін поглядів та думок поміж членами клубу.

Дуже гарно для самої справи клубу й взагалі для організацій освітніх, коли їх збори відбуваються справно й реґулярно, наприклад: що-неділі, від такої-то години,

в такому-то помешканню... Тоді кожен член організації знає про це й має змогу правильно відвідувати зібрання.

Що торкається політичних клубів, то велику роль в них займає місцева інтелігенція і знову таки народний учитель, як примиритель крайніх поглядів своїми обґрунтованими думками та логічними висновками, накінець як провідник в народі здорового політичного світогляду.

„Тепер не пугалом добру навчать!
Нам треба иншого бажать —
Живого слова, правди і просвіти.“

Л. Глібов.

ІХ. Просвіти.

Революція 1917. року викликала до життя на Великій Україні ще одну позашкільну організацію — „Просвіти“, які почали широко засновуватися по наших містах і селах.

Так називаються товариства, що ставлять своєю метою поширення в народі освіти, знання й культури.

Одної грамотности для народу мало. Треба ще освіти, підвищення розумового рівня народніх мас та прикладення до життя самої грамотности.

Отже в зв'язку з таким почесним завданням просвітні товариства виписують газети, закладають книгозбірні, улаштовують лекції й народні читання, театральні вистави, національні хори, курси й школи для неграмотних, дитячі сади й ясла.

Просвіта дбає про школи, слідкує за морально-національним вихованням малечі, за акуратним посиленням батьками дітей до школи, за забезпеченням їх книжками та зшитками і т.

Правда, що справа з „Просвітами“ в нас далеко не скрізь стоїть добре, бо по селах у нас є ще заобмаль освіченої інтелігенції, якаб поширювала, як слід, світ знання в народніх масах. І задля того народний учитель мусить, так сказати, по становищу своєму бути просвітнім діячем, проводирем народніх мас на шляху національної самосвідомости, культурного поступу й політичної свободи. Це вимагається від нього для кращої будуччини українського народу, сином якого він є. Бо тільки ставши освіченим, народ наш здолає перемогти всіх своїх зовнішніх і внутрішніх ворогів і утворити нове вільне життя.

Освіта, як є дознано, це є життя, свобода, багатство й щастя народу.

Х. Народні доми та університети.

Свого найвищого рівня позашкільна освіта досягає в таких кульмінаційних, завершуючих, організаціях, як народні аудиторії (доми) та народні університети.

Завдання перших — в ряді систематичних лекцій дати народнім масам наукове знання в обсягу середньої школи. Крім того народній дім являється в своєму роді центром, об'єднуючим усі вище розглянуті позашкільні культурно-просвітні організації своєї місцевості, утворителем народніх клубів і накінець приступних і розумних розривок та забав для широких мас народу.

Що до народніх або вільних університетів, то по своїй ідеї при загальній широкій освіті громадянства, вони повинні бути університетами для всіх. В протилежність цензовим державним університетам, народній університет спускається до низів народу, несучи в народні маси саму широку популяризацію наукового знання. Як показує само ім'я, метою вільного народнього університету є розповсюдження знання і усвоєння його всіма, хто хоче й може, в формі загально приступних лекцій для народу загально-освітнього й систематичного характеру. Народній університет не має зовсім завданням випускати фахівців у якій-небудь науці або справі, а лише дати по можливості широкій народній масі просвіту, культурне знання й особисте моральне визволення та задоволення. Це є організація широкої демократичної вищої просвіти серед дорослого населення, до якої нам ще треба йти шляхом довгої, впертої освітньої праці.

„Як мала у тебе сила,
То з гуртом єднайся ти:
Вкупі зробиш більше діла,
Швидче дійдеш до мети“...

Б. Грінченко.

ХІ. Кооперація.

Завдання кооперації. До позашкільної праці належить і кооперація, яка являється співробітництвом кількох осіб, або й цілої громади задля досягнення якої-небудь спільної всім мети. Наприклад, об'єднання для спільного виробництва або для спільного набування предметів спожитку.

Кооперація здавна по душі нашому народові, котрий звик у своєму господарському життю разом працювати, допомагаючи один одному в роботі.

Завдання кооперації — не тільки збільшити інтенсивність праці, прискорити її виконання та доставити певні матеріальні вигоди своїм членам, але й виховати їх на ґрунті розділу праці, самоврядування, самодіяльності й ініціативи.

Головні ознаки кооперації слідує: 1) загальна мета, 2) необмеженість кількості членів, 3) вільний вступ і вихід із спілки, 4) рівномірне користування вигодами підприємства, 5) участь членів у рівній мірі працею, капіталом і в урядуванні справами спілки.

Кооперативні спілки, або споживчі товариства досягають: 1) подешевшення для своїх членів купчої вартости предметів спожитку, через гуртову закупку краму, котрий потім продається в ріжницю членам спілки. Це — потребительські крамниці, які намагаються усунути, або як мога зменшити посередництво купців, роблячи своїх членів разом і покупцями. 2) Одержання дешевого кредиту. Це — товариства взаємного кредиту, або ощадні каси, накоплюючі з невеликих членських внесків більш-менш значні суми для видання позичок своїм бідним членам. 3) Третій тип кооперативних спілок — виробні товариства, з метою набути спільним капіталом і працею яких-небудь багатств. 4) Накінець пристосовання засади кооперації до селянського життя утворює окремі сільсько-господарчі кооперативні товариства. Це є об'єднання дрібних землеробів задля збудування млинів, сироварень, для закупки худоби, зліпшеного насіння або сільсько-господарських машин для розвитку тої чи іншої галузі господарства, для висушки болот, обробки землі і и.

З огляду на скорий поступ у нас кооперативної справи (вперше визнана вона російським урядом в 1895. р.), можна сказати, що їй належить велике майбутнє. Правда й те, що малоосвіченість нашого селянства чинить немало перешкод в нашому кооперативному русі. Але деякі з кооперативів, напр. „Дніпросоюз“, улаштовують, між иншим, бібліотеки-читальні, народні лекції, хори, будують народні дома і т. д. Отже треба одмітити великі послуги в кооперативній справі народнього учителя, який головним чином, являється душею наших сільських кооперативів, їх головним організатором, часто керовником, рахівничим.

Безумовно, це є безперечний вклад нашого народнього вчительства в поступ селянського життя й української культури.

**Умови успіху
позашкільної
роботи.**

Усі вище перераховані позашкільні інституції й організації тоді лише дадуть гарні наслідки, коли організатор і керівник їх знає справу та любить діло й народ, якому він служить. Коли він має віру в себе й пошану, як чесний, ідейний і поступовий громадський діяч, від місцевого населення. Тоді тільки можливо чекати гарних наслідків від його діяльності в народі й він зможе сказати про себе словами поета (Б. Грінченка):

„Невелике я поле зорав,
Та за плугом ніколи не спав.
Що робив, те робив я до краю
І всю силу, що мав я і маю,
На роботу невпинну клав“...

„Люблю я діточок маленьких
У перші роки життя їх,
Коли на губках червоненьких
Привітно сяє любий сміх
Та ллється ангельська мова,
Без кривди, хитрощів, брехні...
І од святого того слова
Чудне щось діється в мені“...
Кононенко.

VIII.

Дошкільне виховання.

Вага дошкільного виховання. У нашому соціальному життю є одна дуже важлива справа, на яку в нас досі не звертається потрібної уваги ні сім'єю, ні школою, ні, накінець, державою.

Я кажу про саме дороге, за що треба раніш за все й найбільш за все дбати, про дошкільне виховання нового покоління. Від цих сьогоднішніх дітей, а завтрішньої нації, залежить майбутнє нашого краю. А скажіть, що робиться у нас для нашої малечі?... В яких обставинах і під якими впливами росте вона дома до 10-тилітнього віку, до приводу її в науку до школи?

Мені уявляється картина дуже невтішна. Батько віддає багато свого часу роботі поза хатою, або на чужині ради хліба насущного для сім'ї. Мати займається господарством, та прокормом сім'ї й не має часу й не вміє як слід виховати своїх дітей. Отже діти ростуть собі zostавлені самі на себе в фізично й морально лихих умовах, без потрібного призору й ласки в такому віці (до 10 літ), коли дитина найбільше всього вразлива, коли різні неправильності в її вихованні залишать незабутні сліди на все її даліше життя. Не дивно, що з такою дитиною потім часто, буває, школа не в силах справитися, й з неї виростає зіпсований, чи шкідливий член громадянства.

Отже держава й громада, батьки й педагоги повинні, як це робиться заграницею, звернути більшу увагу на маленьких дітей, на їх виховання в семі та на організацію задля цього спеціальних виховальних інституцій.

Уміння добре виховати дітей є справа, до якої придатна є не всяка мати й не всякий батько. Святий обов'язок наших сільських „Просвіт“ час од часу відкривати для населення курси виховання й материнства.

За кордоном і особливо в Німеччині і Америці на дошкільне виховання звертається потрібна увага. Там широко розповсюджені спеціальні виховальні організації для дітей: ясла, дитячі сади, притулки, де діти незаможних батьків і сироти одержують не тільки духову — виховальну поживу, але й матеріальну, себ-то їжу, одежу, квартиру й гарний догляд.

З часів великої європейської війни та революції ці дошкільні інституції почали розвиватися і у нас і завойовувати собі право громадянства... До розгляду їх і перейдемо.

„У нашім раю на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая,
З своїм дитяточком малим...
Тепер їй любо-любо жити:
Вона серед ночі встає
І стереже добро своє“...

Т. Шевченко.

Ясла.

Так звуться притулки для маленьких діток-сиріточок, або, наприклад, покинутих матерями, чи підібраних на фронті. Отже найперше завдання ясел — накормити й ogrіти отих діток, а потім уже виховати з них корисних громадян своєї батьківщини. Задля того ясла утримують для оцих дітей потрібну кількість мамок та няньок, котрі кормлять і доглядають їх.

Ще існують ясла, котрі ставлять своїм завданням дати денний притуток і догляд дітям матерей-робітниць...

У літку, в жнива та косовицю, сільське господарство має багато клопоту з маленькими дітьми, яких часто нікому доглядати вдома, й матерям приходится їх брати з собою в спеку і працю в поле.

Ще гірше буває в містах: поденщиці, перекупки, фабричні робітниці, працюючи весь день далеко від своєї хати, зовсім не можуть мати біля себе своїх дітей, бо це перешкоджувало б їх роботі. А між тим, у певному віці діти потребують постійного догляду. Отже мати була б лише тоді спокійна на своєму заробітку, коли б вона знала, що її діти мають добрий догляд і опіку.

Таким чином виникла в житті оця корисна організація дитячих ясел, що забезпечують дітей всім потрібним, особливо доглядом, згідно з вимогами сучасної гігієни й виховання, а з другої сторони заспокоюють матерей відносно життя й здоров'я їх дітей. Крім харчування дітей й фізичного виховання ще тут дається й розумово-моральне, а матері мають тут добрий приклад і пораду для себе в виховальній справі.

У неділю та свято, коли мати не йде на працю й сидить дома, дитина пробуває при ній. Ясла тоді закриті й служачий в них персонал має відпочинок. За догляд і утримання дітей в яслах иноді береться платня, — звичайно, коли мати в стані платити за дитину. Але в більшості ясла утримуються на кошт добродійних громад або держави.

У нас на Україні часто по ініціативі народніх учительок улаштовуються по деяких селах короткочасні літні ясла-притулки для малих дітей. Йдучи вранці в поле на роботу, кожна мати приносить до школи-ясел свою малу дитину, забезпечуючи її харчами (натурою) на весь день. Учителька доглядає за дітьми, а одна з селянок-матерей, по черзі, варить їжу для дітей ясел, заразом придивляючися і до виховальної справи.

Отже заслуга організаторів таких ясел дуже велика. Треба вітати в більшій частині наших сердобольних панночок-учительок, які не бояться чорної виховальної праці й відкривають такі ясла при своїх школах у літку, вносячи світ знання в убоге життя робочого люду ... Кинуте в добрий ґрунт насіння дасть добрий врожай. Спасибі їм скаже сердешне рідний люд.

Дитячий сад.

Так зветься дошкільна організація, що має своєю метою дати прийшлим до неї з своїх семей маленьким дітям фізичний та розумовий розвиток, догляд і трудове виховання, згідно

їх віку, під керівництвом досвідчених вихователів і вихователюк — „фребеличок“.

„Дитячі сади“ так названі німецьким педагогом Фребелем по аналогії дитини з делікатною рослиною, зріст якої залежить так само від уміння й старання садівника.

Це ще не школа, бо в віці від 3-х і до 7-ми літ ще не може бути речи про серйозне систематичне шкільне навчання.

Мета дитячого саду — замінити дітям семью, тоб-то дати їм потрібне виховання, затишок, догляд, корм і материнські піклування.

Наслідуючи в своєму життю ідеальній семейній обстановці, дитячий сад мусить перш за все бути дитячою кімнатою для гри. Вільна, невтомна й посильна гра для дітей, це велика виховальна робота, що розвиває в ній активність та досвід.

На долю вихователя випадає бути лише товаришем і учасником у дитячій грі, спостерегаючи при тому психологію малечі. Із збірників дитячих ігор можна радити такі книжки: А. Животька „Весняночка“ і „Будемо бавитися“, Горбунова-Посадова, Филитиса, Душечкина й Покровського, але треба остерегатися в данім разі, спеціального вивчення дітьми ігор по цих книжках, бо свобода дітей повинна бути дорожче за все.

Дальше семья працює... Дитина бачить працю членів семі. В ній теж збуджується охота й собі щось робити, допомагати старшим у роботі. І треба їй це дозволити. Хай дитина робить усе по своїм силам і охоті. Хай наводить порядок, миє посуду, підливає квітки, привчаючись змалку до праці, охайности й дисципліновки в житті. І чим більше семейних, теплих і вільних рис набуде собі дитячий сад, тим ближче він буде до свого ідеалу.

Ставлючи своєю метою всесторонній розвиток сил дітей, сад мусить дбати перш за все про фізичне виховання їх, прогульки, рухи і гри дітей, про гарне помешкання, чисте повітря. Що до харчування дітей, то садівникам та садівницям дитячих садів треба пам'ятати найголовніше правило дитячого годування: кормити потрохи, але часто. Після обіду дуже важним визнається для здоров'я дітей — сон. Після сну, діти знову приймаються за так звані „фребелевські заняття“, задовольняючи їх творчу діяльність і збуджуючи в них фантазію. Такими є ліпка з глини, вирізування з паперу, плетіння з паперу, соломки, лози та палочок, малювання, вишивання і т. д. Як ще до цього додати музику й співи, гри, прогульки й бесіди морального

й наочного характеру, то, здається, головні заняття в дитячих садах будуть усі згадані.

Ця, правду кажучи, нелегка, різноманітна й цікава праця в дитячих садах потребує добре підготовленої для цього виховательки, яка могла б замінити дітям до якоїсь міри матір. Можна сказати, що весь тягар організації життя в дитячому садку лежить на ній. Від неї власне залежить дотворити людину й розвинути в ній всю повноту духа, який їй дано при народженні на світ Божий.

Що до якоїсь певної обов'язкової програми для дитячого саду, то тут можна говорити лише про придбання дитиною змалку добрих звичок та чемности, так характерної для вихованої людини, більш-менш свідомого відношення до своїх та чужих слів і вчинків, до явищ природи, накінець вміння переводити думку в діло та справлятися з стрічними труднощами. Ще не мале значіння в життю має звичка приборкувати свої поривання й бажання і вміння рахуватися з інтересами других людей, що стоїть у зв'язку з розвитком громадянських чеснот. В кожному разі садівниці-виховательці лічитися як з віком і індивідуальністю кожної зокрема дитини, так і з настроєм населення дитячого саду взагалі, пристосовуючи до цього свою методику й знання дитячої психології.

Отже, не вважаючи на досить недовгу історію свого розвитку у нас, дитячі сади все більше й більше завойовують собі скрізь заслужену увагу в громадянства, особливо по містах, й можна передбачати, що незабаром вони стануть такимиж звичайними засобами у вихованні й формуванні людини, якими вже нині є у нас школи.

Дитячі притулки.

Дитячий притулок, це є слідуєчий етап для розвитку дітей, що вже виросли літами з „ясел“. Инакше дитячі притулки ще називаються „дитячими домами“.

Як показує сама назва, це організація, де дітям-сиротам, або дітям незаможних батьків дається притулок (приют), виховання, догляд, їжа, одежа й все потрібне для життя.

В останні часи в радянській Росії, під впливом комуністичної теорії, почали організуватися притулки для одібраних од батьків дітей з метою так званого „соціального, чи комунального виховання“. Теоретики його до-

держуються тої думки, що держава комуністична повинна сама виховувати для себе громадян-комуністів змалку, одбіраючи дітей в батьків і даючи їм в своїх притуках спеціальне „інтернаціональне“ виховання, тоб-то без батьків, без батьківщини, без „релігійних забобонів“ і всяких „предразсудків“... Експеримент — легкодушний і тяжкий, бо в дітей змалку одбірається все дороге й святе, що є в самому дитинстві: одбіраються найсвятіші родинні почуття любови і привязаности до матери й батька і до братів та сестер, одбірається семейне тепло і радість, одбірається віра, ідеали удосконалення в найвищій справедливости, а також моральні засади... Замість того всього, в тих притуках чула у вражіннях і квола по досвіду дитина відразу стає в ролі машини в притулковому апараті, згладжуючому всіх і вся по казньонному, хоч би й партійному, програмові, в певні години їсть, спить, гуляє, учиться і т. д., змалку стаючи до суворой боротьби за існування і вироблюючи в собі еґоїстичний і матеріялістичний світогляд. Позаяк в натурі серед живих створінь і пташок спостерігаємо ми теж чисто семейний характер виховання і годівлі дітей аж до фізичного їх зміцнення і ставання на незалежні, самостійні ноги, то мусимо відкинути експерименти „комуністичного виховання“, як невідповідаючі ні педагогіці, ні навіть натурі людини, як живої істоти (нормальна мати та батько ніколи не відмовиться і не оддасть чужому своєї дитини).

Багато дитячих притулків появилося в часи великої європейської війни для дітей біженців і сиріт. Одні з таких дітей, по своєму віку, вже можуть учитися в школі, а інші ще за-малі для цього. Тому й притулки бувають дошкільного або шкільного типу. Притулки мішаного характеру не бажані, бо там діти дорослі, як їх є душ 20—30, перешкоджають в занятті своїм меншим товаришам, впливають часто кепськo на них і псують всю виховальну справу.

Отже зрозуміло, що притулок для дітей дошкільного віку повинен бути разом і семейним дитячим домом і дитячим садом з окремими кімнатами для снання, їди, праці (згідно віку) й гри. Цього вимагає як гігієна, так і охайність самого інтернату. Життя в такому притулкові повинно бути організоване на засадах вільної дисципліни, самодіяльности й самоврядування всього дитячого колективу, з щоденними дежурними по кухні, їдальні, уборці кімнат і т. п., щоб усі без винятку діти притулку по певній черзі і по своїх силах робили все в притулку.

День в притулкові з дітьми дошкільного віку розподіляється приблизно так:

Вранці, після уборки ліжок, чистки кімнат і вмивання дітей та молитви — сніданок (Дзвінок скликає всіх в їдальню).

Дальше, предметна бесіда вихователя з дітьми на певну тему, оповідання дітей, праця в кімнаті, дежурства чергових дітей.

Після обіду і сну менших дітей, прогулянка вихователя з ними в саді та гра на чистому повітрі всіх разом і кожного зокрема.

Легка закуска дома й гра дома чи на свіжому повітрі.

Накінєць, вечерея і підготовка до сну на добра-ніч.

Розподіл дня в притулкові з дітьми шкільного віку ускладнюється ще одправкою, після сніданку, дітей до школи, або заняттями в класній кімнаті самого притулку та в ремесних майстернях його*).

При організації життя у всяких притулках, необхідно, щоб діти мали якийсь вільний час і для себе, для своїх игор і розривок, для співу, розучування віршів чи ролів для якоїсь дитячої песи або, накінєць, просто для своїх товариських дитячих розмов, поза працею для притулку й навчання. Ще треба так улаштувати життя в таких притулках, щоб було досить місця в ньому для індивідуальної волі дітей, щоб вони відчували себе членами-господарями в своєму „дитячому домі“ й не були, як це часто помічається по наших притулках, якимись апатичними до всього, пригнобленими, заляканими, невольниками, жадними до людської ласки, теплого слова, накінєць шматка насушеного хліба. Бувають страшні притулки, де всі вільні розмови дітей між собою зводяться лише до розмов про хліб і їду — ознака існування притулку на півголодній дієті з усіма своїми ненормальними фізіологічними та психічними наслідками.

Певно, що все це є доказ хибної постановки дитячого дому кепським виховальним персоналом, що замість індивідуалізації психології й здібностей дітей, з чисто унтер-

*) У роки студіювання фільмольогії мені довелося бути спочатку вихователем, а потім і завідуючим українського притулку для дорослих дітей в Києві (Федорівський пер., 11). Діти зранку ходили до школи, а після обіду працювали в майстернях притулку: в столярні, переплетні, швальні і кравецькій, під керівництвом окремих майстрів-інструкторів і майстерні, давали гарний заробіток для притулку.

офіцерським хистом дбає, певно, перш за все про себе, свій спокій, а потім уже про забезпечення дітей, а головне — щоб усе з зовнішнього зору виглядало гарно й шито-крито при відчитках та ревізіях.

На підставі власного досвіду зауважу, що часто за працю в притулках беруться особи випадкові ради посади й хліба, без знання дитячої психології, без уміння любовно й уважно заглянути в доручені їхній опіці душі „малих сих“, щоб направити їх на шлях майбутнього трудового життя. І наші притулки мають у більшості неправильний тон і постановку. Часто вони деморалізують і пеують дітей і не оправдують свого високого призначення — виховати закинутих злою долею в них дітей-сиріт, „відкинутих безбаченків“, біженців, згублених і т. п. офір сучасного життя, на корисних, чесних і працюючих громадян.

Дефективні діти.

Людина родиться на світ Божий якимсь немовлятком, мізерним і нікчемним створінням, що мало нагадує того „царя землі“, яким вона буде за якихось 25—30 літ. Душу дитини часто зрівнюють, за чистоту і незіпсованість, з „янголятком“, або кажуть, що душа дитини — то є *tabula rasa* — чиста дошка, на котру виховання, люде й оточуюче життя вписують усе, з чого потім сформується така, а не инша людина. І ніщо, навіть найменші явища й слова, не проходять мимо страшенно вражливої й чулої натури дитини, помаленьку складаючи й уміцнюючи її характер, що всеж таки, уже при народженні на світ, дістає від батьків своїх, в спадщину, певний темперамент і природжені здібности. Конкретно цю думку можна уявити так: в залежности від хімічного складу тої чистої дошки (*tabulae rasee*), коли ми впишемо на ній чорнилами чи різнокольоровими олівцями більшу кількість слів (життєвих уявлень і переживань дитини), то й загальний вигляд кожної дошки буде инший.

Тому-то й з тих немовляток та янголяток потім виробляються люде ріжного характеру й вдачі. Гарні умови виховання й впливів живого життя на народженого субекта сприяють виробленню людини „*comme il faut*“, нормальної, чесної, працюючої та одзивчивої на все особи. Ненормальні умови виховання й життя, та ще при певному природженому наслідуванню темпераменту і вдачі від

батьків, дають більш-менш ненормальних людей або дефективних — розумово (психічно) та фізично відсталих. Отже вчителям у школах, а вихователям у притулках *volens-nolens* приходится мати стосунки з психологічним матеріалом як першого, так і другого роду, часто змішаним разом, або більш-менш виділеним у певні групи. І в кожному разі педагогові, як і лікареві, приходится, як кажуть, індивідуалізувати кожний психологічний випадок і особу. То є річ дуже складна, тонка й делікатна, приступна лише педагогові по призванню.

Інструкції для дефективних дітей.

Коли кожна дитина, доручена педагогові, має право на його догляд, виховання й освіту, то особливої його уваги й праці вимагають так звані дефективні діти, котрі потребують часто не тільки особливих методів педагогічного виховання, але й спеціально-медичних. Для них існує ціла низка спеціальних виховально-робітничих інституцій. Наприклад є „школа-дім для сліпих дітей“, де їх учать читати пальцями по спеціально приготовлених книжечках. Особливу увагу звертається, між иншим, на заняття їх музикою й співами, до чого часто бувають вони великі мастаки: так натура наділяє їх своїми даруваннями в другому обшарі за кошт очей... Існують „доми для глухонімих“, де головна увага віділюється заняттям столяркою, випалюванню і вирізуванню з дерева, кравецтву й шевству: тим вони собі й заробляють чесно по виході з школи хліб насущний... Ще бувають дома для розумово відсталих дітей, для дівчат вулиці, для морально дефективних і, накінець, для злочинних дітей.

До всіх тих категорій дітей в особливості педагогові необхідно підходити з умінням досвідченого спостереження і виховання в них самодіяльності і довіря до себе від дітей. В останньому, в довіррю — весь секрет виховання й перевиховання дітей. Що до так званої „дитячої зіпсованості“, то тут приходится погодитися з поглядом Фребеля, що в ґрунті всякого прояву зіпсованості в дитині і взагалі в людині лежить розбите або збите з шляху часом і гарне свойство, добре стремління — тільки задушене, незрозуміле й покалічене. Тому єдиний, ніколи не ошукующий засіб до знищення всякої зіпсованості є в тім, щоб знайти оце початкове гарне джерело, в порушенні котрого і є ґрунт зіпсованості, а потім оживлююче вплинути на нього. По

більшості, на думку Фребеля, дитину псує сам вихователь: сердито і зло каркаючі зловіщі птиці-вихователі самі вселяють дитині кепські думки і нахили, неправильно розуміючи його стремління. Особливо часто карі та виговори розвивають в дітях кепські вчинки...

Виховання „зіпсованих“ дітей.

Як же треба підходити педагогові до так званої „зіпсованої“ дитини? В даному разі маємо аналогію в медицині: як там до хворої, так тут до „зіпсованої“

дитини необхідно підходити обережно, роблячи її предметом наших особливих піклувань. Треба на неї звертати побільше уваги, цікавитися її роботою, заняттям і взагалі всім, що торкається її маленького, але складного життя, визиваючи її на довірря й запевнюючи при нагоді, що вона зовсім не є зіпсута дитина, а добра й сердешна... І дитина крок за кроком вирівнюється. Отже поправити дитину — значить обволодіти довіррям її, зрозуміти, напрямити й оживити гарні нахили й стремління, які є в кожній дитині.

Хай вихователь завжди пам'ятає, що кара, погроза й жах, то кепські помішники в виховальній справі. Школа й всі виховальні інституції, то не якась казарма, де весь лад держиться лише на зовнішній суворій дисципліні. Школа повинна бути помішницею для гарної семі і замішницею кепської. Все в ній повинно ґрунтуватися на теплій ласці, на живій любові, на повному довірря. Її завдання не в тому, щоб страхом карі заглушити кепські інстинкти, а в тому, щоб добром збуджувати добрі почуття. Гаслом виховання є пробудження в маленьких людях-дітях добрих почувань, які, як здорова рослина, в стані заглушити й найгірші інстинкти.

Добро можна розбудити добром, як любов — любовю, а вогонь розпалюється вогнем... Коли секрет дресування (А. Дуровим) циркових створінь в ласці до них, то, певно, що дитяче серце не менше є чуйне на любов і ласку, ніж ті циркові миші та поросята... Карою ж та погрозою можна озлобити саме м'яке й добре серце, а довіррям, любовю й ласкою можна відродити навіть злочинця...

Немає в світі більш всемогущої сили, ніж любов. Хто йде з нею, завжди переможе... Підходьмож і ми, педагоги, в своїй праці до учнів завжди з серцем повним любови. Тоді вся наша праця й наслідки її будуть, напевно, кращі й інакші.

„Вчений, що не прикладає до діла
свої вчености, є подібний до людини,
що оре, але не сіє“...

Арабська мудрість.

„Сміливо, браття, до праці ставайте,
Час наступає — ходім!..

Дяка й шана робітникам щирим,
Сором недбалим усім!“..

Б. Грінченко.

ІХ.

До народнього вчителя.

Стан нашої школи. Школа — то є багатство нації... Чим багатший, чим культурніший народ, тим краща в нього школа. І правду кажучи, найболючіше місце в нас Славян взагалі, а в українського народу в особливости, це є наша народня початкова школа.

З нею в нас не зовсім добре.

- 1) Шкільне навчання в нас на всьому просторі українських земель фактично ще необовязкове.
- 2) Наша початкова школа часто не дає того, що від неї вимагається і що вона повинна давати. А відомо, що діло не в кількості шкіл, а в їх якості, не в числі їх, а в вартості.
- 3) Навчання в наших українських народніх сільських школах, зза сільсько-господарчих робіт, недовге й неінтенсивне, так що нерідко забувається швидко учнями все, чого в ній вчилосся. Рецедив безграмотности ще недавно, зза навчання на чужій мові, досягав у нас 28%.

Тепер обставини політичні змінилися на кращі... В боротьбі за свою свободу 40 мільоновий український

народ здобув собі найсвятіше право — розмовляти в своїй школі і вчитися своєю рідною, матерньою, зрозумілою мовою. Цього насущного здобутку він ніколи вже не втратить. Як би надалі не склалися політичні умови життя нашого народу, наша школа не може бути іншою, як тільки такоюж, як і сам народ наш, тоб-то українською.

І знову тепер ще в більшій мірі, ніж раніше, життя ставить перед нами старе і разом з тим завше нове питання — про освіту народу (в самому широкому розумінню цього слова) й про виховання в ньому самодіяльності. І від розв'язання цього надзвичайно важливого питання залежить вся наша народня будучина. Певно, що мається на увазі широка освіта, а не маловарта, проста грамотність...

Завдання народнього учительства. Отже завданням нашого народнього українського учительства є зробити все, що тільки можна, для якнайскорішого підняття культурного рівня нашого народу.

А саме:

- I) Треба виховувати нове покоління нашого народу в атмосфері вільного громадянства, в своєму національному обличчю, в своїй рідній мові, культурі й побуті, згідно найновішим засадам педагогіки й теорії нової школи.
- II) Але народній вчитель не має ніякого права в наш складний і багатий подіями час бути лише дитячим учителем. Його народня школа мусить стати також і місцем виховання широких народніх мас, даючи їм те, що їм так нині потрібно: зрозуміння сучасних подій, що розвертаються перед нами, та відповідь на щоденні культурно-освітні питання й взагалі осмислення їхнього життя.

Так повстає друге, не меншої вартости, завдання нашої народньої школи й українського вчительства, а саме — утворення, шляхом систематичної позашкільної освіти, свідомого політично й національно українського громадянства, якеб стояло на сторожі наших народніх інтересів в справі захисту своїх прав...

Це два великі завдання, які живе життя ставить на чергу народній школі й українському вчителю. Бо, як відомо, інтелігентних сил, котріб могли вести за собою народні маси, є в нас заобмаль. І народнє вчительство

наше, яке вийшло з непохитним авторитетом з усіх пережитих нами революційних бур, мусить взяти на себе весь тягар культурно-просвітньої праці в народі.

Учитель мусить бути одночасно вчителем грамоти і просвітянським робітником, і вихователем малечі, тоб-то культурно-громадянським дошкільним, шкільним і поза-шкільним діячем освіти. Мусить організувати й поставити так справу у себе, щоб до його школи, як до культурно-освітнього осередка цивілізації даної околиці, пригорталося все розумове, духове життя місцевого малого та великого населення.

Ідім у народ. Само собою, що велике діло робиться не відразу: помаленько, крок за кроком, терпеливо й вперто треба йти до своєї мети, не падаючи духом. Де й як тільки можна, стараймося передати наші знання народові. Ідім знову в народ, як ішли колись наші проводирі волі й поступу. Сіймо повною жменю знання в народі. Бо це є ґрунт родючий, чорноземля тучна, що дасть чудовий урожай.

Наш український народ став тепер більш чулим та вражливим: він сам хоче й шукає знання... Вглядіться, скільки в ньому є бадьорости, сили й надії, після цілих віків страждання, панщини і національного, культурного й релігійного пригноблення... Правда, ще неостаточно і не скрізь дійшов він до повного визволення, але чисто українська впертість в собі і відпорність ворогам, — ось порука його кращого майбутнього...

Учімся і ми у нього терпіння та непохитности. Хай не рідіють лави борців за краще майбутнє. Нас — народніх учителів, є багато — ціла армія, а буде ще більше, коли ми всі будемо бадьорі та енергійні. Подаймож один одному руки й сміливо рушимо вперед... Жнива нас чекають великі... Праці навкруги, придивіться, як багато... Треба мобілізувати всі культурні сили для боротьби з темрявою народу, проголосити в своєму роді хрестовий похід анальфabetству, некультурности й невідомости. Бо тільки загальна праця, колективне співробітництво усіх місцевих сил — учительства, інтелігенції, дітей і батьків — зможе зробити школу тим, чим вона по своїй ідеї повинна бути, а саме: в повному змісті цього слова — „народньою школою-просвітою“...

Значіння Є дознано, що народ, котрий має кращі школи,
просвіти. є перший народ: як не сьогодні, то він таким
буде завтра... Школа має величезний вплив
на увесь устрій народу — релігійне, державне, громадське,
семейне, моральне й політичне життя народу, суд і про-
мисловість... Значить, треба ширити просвіту серед на-
родніх мас ще й для того, щоб здобути йому, себ-то і собі,
політичної волі. Це є почесна мета справжнього вчитель-
ства й інтелігенції — вести народні маси до світу знання
й поступу до того нового життя, про яке мріяв наш
великий учитель-народник Т. Шевченко:

„І мене в семі великій,
В семі вільній, новій
Не забудьте помянути
Незлим, тихим словом“...

Нині ми ще стоїмо далеко від тої нової, вільної семі
народів, але шлях до цього лежить тільки через народню
школу й зліпшення дошкільного, шкільного й позашкільного
виховання нашого народу. Це розумів ще знаменитий
чеський педагог А. Коменський, коли говорив:

„Ніхто не має права вважати шкільну справу чужою
для себе та сторонньою. Навпаки, як що ми хочемо скоріше
бачити в нашій країні загальний народній добробут, як
що ми хочемо мати добре зорганізовану державу, господар-
ство, церкву, — ми мусимо перш за все організувати школу,
котраб навчила наших дітей служити добру й рідному
краєві...“

„Книга!.. Звичайне слово, а скільки в ньому змісту?.. Скільки нерозгаданих тайн всього світу, скільки чарівних думок цілого ряду віків, творчих ідей різних апостолів правди і науки...

Завдання української книги і жреців українського слова — відродити український народ через книгу і її святиню. А імя цій святині — бібліотека!“..

І в. К а л и н о в и ч.

Х.

Література предмету.

Зредагував і доповнив д-р З. Кузеля.

Для осіб бажаючих іще глибше ознайомитися з проведеними в цій книжці думками, лічу незайвим подати наприкінці її покажчик літератури на українській, російській та польській мові по зачепленим питанням шкільної, позашкільної та дошкільної освіти.

Дечим з неї скористався і я в цій своїй роботі, особливо такими підручниками, як П. Блонскій, Задачи й методы новой народной школы. Москва 1917; С. Петров, Школа і Жизнь. Москва 1910; Е. Медынский, Внѣшкольное образование. Москва 1918; С. Черкасенко, Ялинка. Київ 1912; Т. Лубенец, Педагогическія бесѣды. СПб. 1913; С. Русова, Дошкільне виховання. Катеринослав 1918; Я. Чепіга, Вільна школа. Київ 1913 і и.

Нагадаю ще раз, що педагог не ремісник, ніколи не може зупинитися, чи застинути, в своїй самоосвіті, в своєму самовихованні. Навпаки, мистецтво навчання й виховання других, якому він щиро служить, постійно збуджує в ньому нові думки й запити, розв'язку яких він шукатиме в філософичній та педагогічній літературі. В ознайомленню з думками видатних психологів і педагогів (дидактів і методистів), так сказати в розмові з ними і в критиці їх, — він завше набуватиме нового й нового знання й удосконалю-

ватиметься в своїй педагогічній справі, в своїх методах навчання й такті.

В цьому й полягає значіння самоосвіти для учителя й ознайомлення з літературою його фаху*).

До I. розділу.

Праця народнього вчителя.

- Голли А. Народное образование в разных странах Европы. СПб. 1892.
- Модзалевскій Л. Очерк истории воспитанія, 2 т. СПб. 1892.
- Леклерк М. Воспитаніе и общество в Англіи. СПб. 1899.
- Мижуев П. Школа и общество в Америкѣ. СПб. 1900.
- Мижуев П. Образование во Франціи. СПб. 1900.
- Мижуев П. Лондонскія школы и начальное образование в Англіи. СПб. 1902.
- Мижуев П. Начальное и среднее образование в Швеціи. СПб. 1903.
- Янжул Е. Американская школа (методы). СПб. 1908.
- Демков М. История русской педагогики, 3. т. Москва 1909.
- Лебедев А. Школьное дѣло. Москва, Сытин, 1909.
- Каптерев П. История русской педагогики. СПб. 1910.
- Монро П. История педагогики. Москва 1911.
- Тичер Н. Авторитет учителя („Народное Образование“, 1911).
- Циглер Т. История педагогики. Москва 1911.
- Чепіга Я. Самовиховання учителя. Київ 1917.
- Макарушка О. Наука виховання. Львів 1922.
- Вільна Українська Школа, педагогічний журнал. Київ.
- Учительське Слово, від 1912. р. з педагогічно-науковим додатком „Життя і Школа“, від 1923. р.
- Вѣстник Воспитанія, журнал под ред. Н. Михайлова. Москва.
- Вѣстник Народнаго Образованія, журнал под ред. В. Чарнолуסקаго. СПб.
- Педагогическая Академія в очерках и моно-графиях, под ред. А. Нечаева.

Karbowiak Ant. W sprawie badań dziejów wychowania i szkół w Polsce. Kraków 1902.

Karbowiak Ant. Dzieje wychowania i szkół w Polsce („Przegląd pedagogiczny“, 1903, 1904, 1905 r.).

*) Книжки впорядковані хронологічно, де не було років, позначуно.

Lutosławski W. O wychowaniu narodowem. Kraków 1903.
 Milewski Józef dr. Zadania narodowej oświaty („Przegląd
 Polski“, 1904).
 Moszczeńska Iza. Polityka w wychowaniu („Nowe Tory“, 1906).
 Orsza Helena. Wychowanie narodowe, 1910.
 Ideał nauczyciela ludowego („Szkoła“, 64).
 Konstytucyjne obowiązki nauczyciela („Szkolni-
 ctwo“, 67).
 Wa. Światłodawcy („Promień“, IV).

До II. розділу.

Засади нової школи.

- Вентцель К. Новая школа. Москва 1898.
 Вентцель К. Борьба за свободную школу, под ред. Горбунова-Посадова.
 Паульсен Ф. Общеобразовательная школа будущего (з нім.). СПб. 1901.
 Школа новая в Англии и России. СПб. 1901.
 Лакомб П. Воспитание на психологии ребенка (з фр.). Москва 1905.
 Аграев Г. Родители, учителя, ученики. СПб. 1907.
 Чехов Н. Свободная школа. Москва 1907.
 Эльсландер Ж. Новая школа (з фр.). Москва 1908.
 Ключковский М. Современное воспитание и новые пути (по Эльсландеру).
 Журнал „Свободное Воспитание“, под ред. Горбунова-Посадова. Москва 1908.
 Вентцель К. Новые пути воспитания и образования детей. Москва 1910.
 Демулен Э. Новое воспитание (з фр.). Москва 1910.
 Дьюи Э. Школа и общество (з англ.). Москва 1910.
 Ферьер А. Новая школа (з фр.). СПб. 1911.
 Блонский П. Задачи и методы новой народной школы. Москва 1917.
 Віннекен Густав. Завдання нової школи. (Бібліотека полонених українського табору Зальцведеля.) Пер. з нім. Зальцведель 1917.
 „Нові дороги в вихованню. Вид. Українського Педагогічного Товариства. Львів 1918.
 Русова С. Нова школа. Київ 1918.
 Чепіга Я. Вільна школа. Київ 1918.
 Геп Йоганнес. Самоуправа школярів. Перекл. В. Мороза. „Нові виховничі шляхи“. Раштат-Київ 1919.
 Натоп Павль. Народня культура й культура особистости. Львів 1921.
 Мюнх В. Будущая школа. Утопии, идеалы, возможности.

Centnerszwerowa Róża. O wspólnem obu płci kształceniu w Polsce („Ref. szkolna“, 1904, „Książka“, 1906, „Nowe Tory“, 1906).
 Szyćówna Aniela. Szkoła powszechna w Europie zachodniej i Galicji („Nowe Tory“, 1906).
 Laskowiczówna M. Szkoła życia („Nowe Tory“, 1910).
 Bersztejnowa. Organizacja oświaty powszechnej.
 Falski. Wskazówki dla nauczania.
 Glasgall H. Szkoła przyszłości a szkoła dzisiejsza („Szkoła“, 160, 173).
 Karpowicz. Ideały i metodyka wychowania społecznego.
 Kisielewska S. Szkoła dzisiejsza a szkoła pracy.
 Lewicki J. Geneza i organizacja szkół nowego typu („Muzeum“, I, II).
 Moszczeńska I. Szkoły nowego typu („Przegląd pedagogiczny“, 168).
 M. G. M. Szkoła przyszłości i pracy ręcznej („Szkoła“, 235).
 Nagorski Z. Wolna szkoła („Nowe Tory“).
 Nowa Szkoła („Szkoła“, 58).
 Werus. Utrakwizm w szkołach („Muzeum“, 1).

До III. розділу.

Завдання народної школи.

Каптерев П. Педагогическая психология. СПб. 1883.
 Мартен А. О воспитании характера (з фр.). Москва 1888.
 Овен Р. Об образовании человеческого характера (з англ.). Москва 1893.
 Рибо Ш. Наследственность душевных свойств. СПб. 1896.
 Рибо Ш. Характер. Образование характера (з фр.). СПб. 1899.
 Ушинский К. Человек как предмет воспитания. 2 т. СПб. 1902.
 Пейо Ж. Воспитание воли (з фр.). СПб. 1903.
 Карфев Н. Бесѣды о выработкѣ міросозерцанія. СПб. 1910.
 Лесгафт П. Школьные типы. СПб. 1910.
 О'ши М. Роль активности в жизни ребенка (з англ.). Москва 1910.
 Наторп П. Соціальная педагогика (з нім.). СПб. 1911.
 Тома Ф. Внушение и его роль в воспитании. Москва 1911.
 Соколов П. Педагогическая психология. СПб. 1915.
 Кляпаред Є. Історія розвитку експериментальної педагогії („Життя і Школа“, 1923).

Вахтеров В. Нравственное воспитание и начальная школа. Москва 1901.
 Сикорский проф. Об умственном и нравственном развитии и воспитании. Київ 1906.
 Брок А. Гуманитарное образование. СПб. 1908.
 Балталон. Бесѣды по методикѣ начального обучения („Воспитательное чтение“. Москва 1911).
 Лопирева и Соловьева. Развитие рѣчи. СПб. 1913.

Соколов и Тумин. Кабинет родного языка. СПб. 1917.
Лезан. Новые пути ознакомления с математикой.
Перри. Практическая математика.

Грінченко Б. Якої нам треба школи? Київ 1905. 4. вид. 1917.
Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа. Київ 1906.
Григорієв-Наш. Про навчання дітей рідній історії. Київ 1917.
Грушевський М. Про українську мову і школу. Київ 1918.
Огієнко І. Рідна мова в українській школі. Київ 1918.
Поміч учителю в справі національного виховання. Київ 1918.
Потапенко С. В сучасній школі. Київ 1918.
Чепіга Я. Проект української школи. Київ 1918.
Чепіга Я. Національність і національна школа. Київ 1919.
Галушинський М. Національне виховання (Статті і замітки). (Вид. Бібліотеки „Учительського Слова“ ч. 1.) Львів 1920.
Клин Б. Національне виховання („Бібліотека Українського Слова“, ч. 35). Берлін 1923.

Дрентельн Н. Простые физические опыты и приборы. Москва 1908.
Новиков Н. О наглядном преподавании русского языка. СПб. 1910.
Ройтман Д. Мысли о наглядном практическом преподавании. СПб. 1911.
Афанасьев М. Наглядные пособия к курсу начальной школы („Народный Учитель“).
Вейнберг В. Наглядность при преподавании механики и математики („Народное Образование“).
Попов В. Самодельный физический кабинет.

Ветенман. Самодѣтельность и творчество в воспитании и преподавании. Москва 1910.
Кершенштейнер. Трудовая школа (з нім.). Москва 1910.
Крапоткин П. Умственный и ручной труд (з англ.). Москва 1910.
Джунковская Е. Средняя школа нового типа в З. Европѣ. СПб. 1912.
Літинська В. Школа праці („Нові дороги в навчання“, 1918).
Блонскій П. Трудовая школа. Москва 1919.
Русова О. Єдина діяльна (трудова) школа („Укр. Вид. в Катеринославі“) 1922.
Гансбер. Творческая работа в школѣ.
Демолен Э. Новое воспитание (з фр.). Москва.
Дѣти-работники будущего, под ред. Горбунова-Посадова. Москва.
Звягин и Бернашевскій. Вѣка и труд людей.
Касаткин. Ручной труд в общеобразовательной школѣ.
Плестед. Ручной труд.

Соломина Э. Ручной труд в начальной школѣ и литературѣ. СПБ.

Цируль. Начальный курс ручного труда.

Шаррельман. Трудовая школа.

Эртли. Народная школа и трудовое начало.

Янжул. Ручной труд в американской школѣ.

Павлов А. Методика природовѣдѣнія. Москва 1902.

Оствальд В. Философія природы. СПБ. 1903.

Кершенштейнер. О начальном преподаваніи естествовѣдѣнія.

Сірий Ю. Природознавство в сучасній школѣ.

Залесова З. * Педагогическая гимнастика и дѣтскія игры. СПБ. 1898.

Лесгафт П. Руководство по физическом образованію дѣтей. 2 ч. СПБ. 1901.

Герд И. Практическое руководство педагогической гимнастики.

Герд И. Сборник игр для дѣтей. СПБ. 1903.

Душечкин Я. Сборник игр (полный). СПБ. 1903.

Демени Г. Научные основанія физическаго воспитанія (з фр.). СПБ. 1905.

Готлиб А. Физическое воспитаніе в Ялтинской гимназій. 1909.

Тіандер С. Гимнастика в финландских школах. 1911.

Боберський Ів. Забави і гри рухові. Львів 1914. 2. вид. 1923.

Титаренко С. Дитяча розвага. Збірник забавок для дітей. Київ 1917.

Товариські гри й забави. Львів 1917.

Животько А. Весняночка, збірка дитячих забав. Кременець 1922.

Тележинський М. Збірник пісень і забав для дітей. Станиславів 1922.

Животько А. Промінь, збірник для праці з дітьми. Лейпциг 1923.

Животько А. Будемо бавитись, збірка забав. Кременець 1923.

Суховерська О. Рухові забави й гри. Львів 1924.

Найкращі загадки і забавки для старих і молодих. Коломия.

Острогорскій А. Письма об эстетическом воспитаніи. Москва 1894.

Ланге. Художественное воспитаніе в дѣтской (з нім.). Москва 1895.

Адлер Ф. О нравственном воспитаніи. Москва 1899.

Шепотьев В. Чистое содержаніе тѣла и его значеніе. 1899.

Наш Гр. Мораль, її природа і зміст. СПБ. 1905.

Лозинскій Е. Эстетическія бесѣды с дѣтьми по Ферстеру. 1909.

Пенциг Р. Серьезные отвѣты на дѣтскіе вопросы (з нім.). СПБ. 1911.

Тедд. Новый путь для художественного воспитания.
Животько А. Кара й залякування. Кременець.
Животько А. Моральний вплив у вихованню.

Вданье. Дѣтская школа младшого возраста в духѣ Песталотци
и Фребеля. 1910.
Обухов М. Свободное воспитаніе и дисциплина. Москва 1910.
Сиповскій В. О школьной дисциплинѣ. СПБ. 1910.
Фармаковскій. Методика школьной дисциплины по Бему.
Одесса 1910.
Ферстер Ф. Школа и характер (з ним.). Москва 1910.

Poradnik dla samouków. Cz. I—VI. Warszawa. Wyd. Kasy Mianowskiego, 1899—1904.
Anderson. Wychowanie fizyczne. Zdrowie i siła, wdzięk i harmonia.
Warszawa 1901.
Gałęczyński J. Dom i szkoła. Lwów 1901.
Karpowicz St. W sprawie samokształcenia („Muzeum“, 1901).
Lemke Karol. Estetyka. Lwów 1901.
Przyłuski J. Nauka robót ręcznych (slojd) w szkołach początkowych.
Warszawa 1901.
Rękodzielnik-amator. Warszawa 1901.
Weryho Marja i Gałęcka M. Co się z czego robi? Warszawa
(„Książka“, 1901).
Moszczeńska Iza. Rozwój smaku estetycznego w dzieciach („Przegląd pedagogiczny“, 1902).
T. Antonina. Jak urządzić tanie akwaryum w pokoju? („Przegląd pedagogiczny“, 1903).
Centnerszwerowa R. Wychowanie estetyczne („Przegląd pedagogiczny“, 1904).
Jankowski Edm. Ogród przy szkole wiejskiej. Warszawa 1904.
Przyłuski J. Slojd początkowy. I. Składanki i wycinanki. II. Przepłatanki i roboty z tektury. Warszawa 1906.
Rodkiewiczowa. Lepienie z gliny. Warszawa 1906.
Szukiewicz W. W sprawie kooperacji szkolnej. Warszawa 1906.
Wiśniakowski Al. Buchalter-samouk, Popularny wykład. Warszawa 1908.
Księga kroju. Wiedeń 1909.
Czapczyński T. Nauka moralna w systemie wychowawczym. Kołataj („Muzeum“, 1910).
Goeszke Fr. Ogród wiejski, popularny podręcznik, 1910.
Pawłowski. Księgowość rękodzielnika. Warszawa 1911.
Korczak J. Momenty wychowawcze.
Misky. Plastyczne uzmysłowienie.
Parszywe owce. O nauce dzieci polskich w języku obcym i o nauce w języku ojczystym. Cieszyn.
Radwan. Ideał wychowawczy.
Rostafiński. Mały botanik.
Śniadecki J. O fizycznym wychowaniu dzieci.
W sprawie kształcenia rolników („Przegląd pedagogiczny“).

До IV. розділу.

Короткий катехізм учителя.

- Никольскій П. Творческая работа преподавателя. 1910.
Сахаров И. Краткая методика. Москва 1913.
Демков М. Начальная народная школа, ея исторія, дидактика и методика. Москва 1916.
Дай и Эндлин. План занятій I-го учебного года.
Зеленко, Фортунатова, Шлегер. План занятій в начальной школѣ.
Ляй В. І. Експериментальна педагогіка („Нові Виховничі Шляхи“).
-

- Twardowski K. dr. Zasadnicze pojęcia dydaktyki i logiki. Lwów 1901.
Szanserówna J. Praktyczny przewodnik dla nauczycielek i samouków. Czego uczyć? Jak uczyć? Kraków 1907.
Mathias A. dr. Pedagogika praktyczna. Warszawa 1908.
Kulczyński L. Pedagogika („Encyklopedia wychowania“, VII, 1910).
Wasung Wł. dr. Potrzeba dalszego kształcenia się nauczycieli („Muzeum“, 1910).
Wincenty Olszewski. Studja psychologiczne. Warszawa 1923.

До V. розділу.

Упорядкування шкільних свят.

- Лукашевич К. Театр для дітей. Сборник пьес. СПб. 1910.
Маслов А. Родныя п'есенки. Хрестоматія школьного п'янія. СПб. 1910.
Школьные экскурсії, их значеніе и організація. СПб. 1910.
Юный артист-режиссер, руководство. Москва 1910.
Алчевская Х. Школьные праздники („Школа и Жизнь“, СПб. 1911).
Бахтин Н. Обзор пьес для дѣтского и школьного театра („Русская Школа“, 1911).
Труды комиссії по организаціи экскурсій. Москва 1911.
Черкасенко С. Ялинка, упорядкування дитячих свят. Київ 1912.
Маленкіе артисты. Сборник сцен, игр. СПб.
Русова С. Драматичний інстинкт у вихованні.
Федоров-Давидов А. Давайте устроим театр. Москва.
Шорин М. О святочных развлечениях в народной школѣ („Вопросы и нужды учительства“. Сб. 5).
Шорин М. Предметныя бесѣды на весенних и лѣтних прогулках (там же, 1).
Шорин М. Лѣтнія занятія народного учителя (там же, 2).
-

- Nowicki Wł. Rozrywki i zajęcia dzieci na wsi. Warszawa 1901.
 Piasecki Eug. dr. O sportach zimowych. Zakopane 1901.
 Chociszewski J. Komedyjki dla dzieci i młodzieży. Cieszyn 1902.
 I. M. Zbiór komedyjek dla chłopców (Teatr amatorski t. II). Kraków 1902.
 P. C. Zbiór komedyjek dla dziewcząt (Teatr amatorski t. I). Kraków 1902.
 Tokarski M. dr. Zabawy i gry ruchowe na wolnem powietrzu. Kraków 1902.
 Hławieczka A. Śpiewnik szkolny, Cz. I i II. Wiedeń 1903.
 Słoniecki Kaz. Teoretyczno-praktyczny przewodnik śpiewaka. Warszawa 1903.
 Hygiena sportu („Muzeum“, 1904).
 Lancaster E. Wiek młodzieńczy. Studium psychologiczno-pedagogiczne (z ang.). Warszawa 1905.
 Wycieczki szkolne („Muzeum“, 1906).
 Kozłowski Wł. Football. Gry w piłkę nożną. Warszawa 1907.
 Ideał a młodzież, Warszawa 1908.
 Miller A. Muzyka i scena w szkole („Kultura“, 1908).
 Mojkowski Henryk. Zasady deklamacyi, wykład popularny. Warszawa 1908.
 Opieński H. Znaczenie pedagogiczne muzyki. 1908.
 Przybylski Z. Teatr amatorski dla dzieci i młodzieży. 12 tomików. Warszawa 1908.
 Kłosiński Wł. Teorya muzyki poglądowo przedstawiona. Kraków 1909.
 Pająk Wacław. Młodzież a sztuka („Znicz“, III. 1910).
 Szkoła a sztuka („Muzeum“, 1910).
 Sztuka a dziecko („Muzeum“, 1910).
 Wejsblum Józef. Deklamacje w szkole średniej („Muzeum“, 1910).
 Piasecki Eug. dr. Zabawy i gry ruchowe. Warszawa 1921.
 Bykowski. Wycieczki szkolne.

До VI. розділу.

Санітарно-гігієнічна постановка школи.

- Барвінський - Шкрумеляк. Малий лікар. Гігієна для дітей. Львів 1922.
 Куровець Іван. Життя і здоров'я людей. Львів.

- Korczyński St. dr. Hygiena szkolna. 1901.
 Mańkowski Bol. dr. Z higieny szkolnej. I. Oświecenie klas. II. Brak książek szkolnych. III. Pismo („Muzeum“, 1901).
 Kowalski Zd. Hygiena i etyka życia pociowego. Warszawa 1902.
 Moszczeńska I. Co każda matka swej dorastającej córce powiedzieć powinna? Warszawa 1903.
 Moszczeńska I. Czego nie wiemy o naszych synach. Fakta i cyfry. Warszawa 1904.
 Wernic Leon dr. Stan zdrowotny dzieci i szkół miejskich („Zdrowie“, 1904).

- Fournier N. Dla naszych synów, gdy dojdą do dojrzałości. Rady lekarza. Warszawa 1906.
- Podział czasu i sposób życia dzieci w szkole, na wolnem powietrzu („Przegląd tygodniowy“, 1910).
- Budynki szkolne („Szkoła“, 5).
- Holewiński. Budynek szkolny.
- Sterling S. Hygieny w szkolnictwie szwajcarskiem („Nowe Tory“, Z. 6).

До VII. розділу.

Позашкільна праця серед дорослого селянства.

- Вахтеров В. Внѣшкольное образование народа. Москва 1896.
- Пругавин А. Запросы народа и обязанности интеллигенции. СПб. 1896.
- Ежегодник внѣшкольного образования. 2 выпуска. Москва 1907 и 1910.
- Чарнолускій В. Основные вопросы организации внѣшкольного образования. СПб. 1909.
- Народная энциклопедія научно прикладного знанія; т. X. Москва 1910.
- Гермоніус А. Внѣшкольное образование, его сущность, формы и значение. СПб. 1913.
- Сѣрополко С. Основные вопросы внѣшкольного образования. Москва 1913.
- Чарнолускій В. Настольная книга по внѣшкольному образованию. СПб. 1913.
- Обухов М. Дневник внѣшкольника. Уфа 1915.
- Павлюк Ів. Просвітна справа на селі. Відень 1917.
- Медынскій Е. Как организовать и вести сельскія просвѣтительныя общества. Нижній Новгород 1918.
- Медынскій К. Методы внѣшкольной просвѣтительной работы. Москва 1918.
- Медынскій Е. Внѣшкольное образование, его значение, организация и техника.
- Плєвако М. Що таке „Просвіта“ і як її засновувати? Харків 1918.
- Звягинцев, Обух, Сѣрополко и Чехов. Народное образование в земствах. Москва 1919.
- Русова С. Позашкільна освіта, засоби її переведення. Київ 1919.
- Сірополко С. Підготовка культурно-освітніх діячів („Народня Просвіта“, I, 1923, стор. 139—140).
- Езерскій Н. Організація внѣшкольного образования.
- Гебель. Внѣшкольное народное образование в Зап. Европѣ и в Америкѣ.
- Русова С. Порадник діячам позашкільної освіти.
- Чарнолускій В. Земство и народное образование. 2 ч. СПб.

Книгозбірня.

- Чернин Н. Как вести книжную торговлю в провинции. Москва 1907.
- Кузеля З. Про народні і вандрівні бібліотеки („Письмо з Просвіти“. Львів 1910).
- Кузеля З. Ціль і значіння студентських шкільних бібліотек. Львів 1910.
- Кузеля З. Як закладати й провадити народні бібліотеки по селах (Календар „Просвіти“ на 1910. рік) і окремо: „Просвітні Листки“, ч. 31. Львів 1910.
- Сірополко С. Народныя бібліотеки. Москва 1910.
- Чернолуская Е. Общественныя бібліотеки в Америкѣ. СПб. 1911.
- Хавкина Л. Бібліотеки, их організація и их техника. СПб. 1911.
- Кузеля З. Про діловодство в народніх бібліотеках („Народний Голос“, Чернівці 1912).
- Гинкен А. О чтеніи и книгах. 3 вип. СПб. 1913
- Крип'якевич І. Народні бібліотеки в Норвегії („Письмо з Просвіти“. 1913, ч. 5).
- Мезьєр А. Читатель и книга („Сѣверныя Записки“, 8, 1913).
- Ан-скій С. Народ и книга. Москва 1914.
- Васильев В. Библиотечное дѣло. 4 вип. СПб. 1914.
- Грінченко Б. Про книги. Київ 1917.
- Хавкина Л. Руководство для небольших библиотек. Москва 1917. 3. вид. 1918.
- Сірополко С. Народні бібліотеки. Кам'янець 1920.
- Биковський Л. Книгоживання („Українське книгознавство“, II, 1922, стор. 4—19).
- Меженко Ю. Бібліотечна техника. Київ 1922.
- Русова Ст. Народні бібліотеки й читальні в Чехії („Українське книгознавство“, 1922, ч. 3).
- Сірополко С. Комплектування бібліотек („Письмо з Просвіти“ 1922, стор. 45—47, 76—79).
- Сірополко С. Роля бібліотекаря (тамже, 1922, стор. 284—286).
- Бачинський Л. Діточі бібліотеки („Книжка“, 1923, ч. 1—5).
- Олексієва О. Каталог в дитячій бібліотеці („Бібліологічні вісти“, 1923, ч. 4).
- Що читати? („Народня Просвіта“, 1923).
- Фагэ Э. Как читать (з фр.). Москва.

Народні читання.

- Вахтеров Д. Народныя чтенія. СПб. 1897.
- Данилов Ф. Волшебный фонарь. Москва 1908.
- Руководство к изготовленію картин для волшебного фонаря. Москва 1908.
- Гельвальд. Кинематограф, происхождение, устройство и значеніе. Москва 1909.
- Лектори в шведському селі („Письмо з Просвіти“, 1911, ч. 9).

- Леонтьев. Народныя чтенія. Петрозаводск 1913.
 Русова С. Методика колективного читання („Українська Педагогічна Бібліотека“, ч. 11). Київ 1918.
 Троян К. Праця по читальнях „Просвіти“ („Народня Просвіта“, 1923, стор. 74—77).
 Воскобойников И. Как устраивать народныя чтенія.

Сільсько-господарські лекції.

- „Сельскій Хозяин“. СПб. Изд. Сойкина, з 1885.
 „Земледѣлец“. СПб., з 1894 (місячник).
 „Хуторянин“. Полтава, под ред. П. Ганько, з 1894. р.
 „Прогрессивное садоводство и огородничество“. СПб., з 1903. р.
 „Хлібороб“. Харків, з 1909. р.
 Чикаленко Е. „Рілля.“ Київ 1918.
 Силенко А. Організація народніх лекцій по сільському господарству і кооперації. Київ 1918.
 Бібліотека по сільському господарству, під ред. проф. Челінцева.
 Господарсько-кооперативний часопис. Львів.
 „Сельскій Вѣстник“. СПб (щотижневик).

Недільні школи.

- Абрамов Я. Наши воскресныя школы. СПб. 1910.
 Каджан А. Дополнительные курсы для взрослых. 1910.
 Сельскіє дополнительные школы в Германии. СПб. 1913.
 Вахтерова Э. Как открыть і вести вечернюю школу для взрослых. Москва 1917.

Музеї.

- Зеленко А. Школьные музеи („Для Нар. Учит.“, 1908, ч. 80).
 В помощь семьѣ и школѣ, изд. Антик. Москва 1911.
 Зеленко и Медынскій. Народныя выставки. Москва 1917.
 Біляшевський М. Наші національні скарби. Київ 1918.
 Сірополько С. Музеї рідного краю („Народня Просвіта“, 1924, стор. 19—20).
 Бабаков В. Составленіе школьного музея учителем (стаття в „Вопросы и нужды учительства“, сб. 9).
 Бабаков В. Изготовленіе коллекцій насѣкомых (стаття в „Вопросы и нужды учительства“, сб. 7).
 Бабаков В. Как составить школьный гербарій (там же, сб. 8).
 Борин Я. Как мы составили у себя школьный музей (там же, сб. 8).
 Оршанскій Л. Образовательное и воспитательное значеніе музеев.

Хитков Н. Школьный музей (организация его собственными силами). Киев.
Ходнев. Об устройстве музеев.

Народні хори.

- Чикаленко. 300 найкращих українських пісень. Вид. „Вік“. Київ 1904.
Конощенко А. Українські пісні з нотами. Ч. II. Вид. Фесенка. Одеса 1909.
Конощенко А. Українські пісні з нотами. Ч. III. Вид. Фесенка. Одеса 1909.
Арсень В. Український співаник з нотами. Ч. IV. Вид. Фесенка. Одеса 1910.
Демченко І. Українське весілля з нотами. Вид. Фесенка. Одеса 1910.
Хведорович О. Збірничок українських пісень з нотами. Ч. I. Вид. Фесенка. Одеса 1911.
Григорович Т. Великий збірник коляд і щедрівок з нотами. Коломия 1913.
Кудрицький Л. Українські колядки. Київ 1917.
Наша пісня. Вецляр 1917.
Гапая А. Український співаник. Львів 1918.
Стеценко К. Українська пісня в народній школі. Київ 1918.
Ще не вмерла Україна. Пісні на фортеп'яно і спів. Українська Видавнича Спілка. Київ 1918.
Стеценко К. Шкільний співаник. Київ 1919.
Стеценко К. Луна, збірник пісень для семі та школи. Київ.
Кошиць О. Пісні України. Київ 1920.
Гай Ю. Весняні квітоньки. Співаник для дітей („Укр. Вид. р Катеринославі“ 1921).
Гайворонський М. Співаник для дітей дошкільного та шкільного віку. Львів 1922.
Лисенко М. Збірка народніх пісень в хоровому розкладі (для учнів).
Лисенко М. Збірник українських народніх пісень. Десятки I—XIII.
Лисенко М. Колядки і щедрівки.
Співаник Українських Січових Стрільців. Львів.

Народні театри.

- Лаврова и Попов. Народный театр. Москва 1896.
Щеглов П. Народ и театр. СПб. 1911.
Клепиков А. Нѣсколько слов о работѣ режиссера. Москва 1914.
Сборник рецензій пьес для народнаго театра. Москва 1914.
Скородумов Н. Метод упрощенія постановок. Москва 1914.
Картырев С. Первое знакомство со сценой. Москва 1915.

- Агієнко. Вільний театр. Київ 1918.
 Анко. Аматорський театр (підручник). Львів 1921.
 Сіятівський Гр. Дещо про український аматорський театр („Письмо з Просвіти“, 1922, стор. 298—299, 314—315, 331—332).
 Театральне Мистецтво. Місячник театру і сцени. Львів 1922.
 Мурський П. Будова аматорсько-театральної сцени („Театральне Мистецтво“, III, 1924, вип. 1, стор. 15—34).

П р о с в і т и.

- Руссель. Народные университеты в Англии и Америкѣ. Одесса 1897.
 Арабажинъ. Народные университеты. СПб. 1898.
 Генкель Г. Что такое народный университет? СПб. 1908.
 Письмо з Просвіти. Львів 1909—1922.
 Курилас А. Про висші селянські школи в Данії („Письмо з Просвіти“, 1911, ч. 6—8).
 Якимовецький М. Мужичький університет в Швеції („Письмо з Просвіти“, 1913, ч. 2 і 3).
 Данилевскій В. Народный дом, его задачи и общественное значеніе. Харьков 1915.
 Дьяков Ф. Народные дома — очаги духовной и матеріальной культуры. Москва 1915.
 Критскій П. Как устроить и вести Народный Дом? Ярославль 1915.
 Русова С. Культурно-просвѣтительныя организаціи в Галиции. („Украинская Жизнь“, № 2, 1915.)
 Верхола Т. Про Просвіти. Проскурів 1917.
 Евдокимов и Петров. На пути к высшей крестьянской школѣ. Москва 1917.
 Що таке товариство „Просвіта“ і як його заснувати? Вінниця 1917.
 Плевако М. Що таке „Просвіта“ і як її заснувати. Харків 1918.
 Інструкція в справі віднови діяльності в читальнях „Просвіти“. („Письмо з Просвіти“, 1922, стор. 347—351, 363—367, 367 до 381.) Окремо п. з. Інструкція в справі віднови, закладання і ведення читалень і філій „Просвіти“. („Народня бібліотека Просвіти“, ч. 15.) Львів 1922.
 Д. О. Просвіта на селі. Видання Кремянецького тов-а „Просвіта“, 1923.
 Народня просвіта. Місячник. Львів 1923 і д.
 Сірополко С. Народні університети та вищі селянські школи („Народня Просвіта“ I, 1923, стор. 113—116).
 Шах С. Просвітний рух у інших народів („Письмо з Просвіти“, 1923).
 Матвіїв. Селянські університети. Львів.
 Чередниченко В. Про „Просвіти“ та їх значіння. Катеринослав.

Кооперация.

- Вахтерова Э. Просвѣтительная работа кооперативов в деревнѣ. Москва 1914.
- Поссе В. Основы кооперативнаго движенія. СПб. 1914.
- Евдокимов А. Кооператоры и внѣшкольники. Москва 1915.
- Лапшов И. Кооперация и культура („Русская школа“, Москва 1916).
- Суздальцев К. Кооперация и просвѣщеніе. Москва 1915.
- Из практики культурно-просвѣтительной работы кооперативов. Москва 1916.
- Туган-Барановський М. Кооперация, її природа та мета. Київ 1919.
- Туган-Барановський. Кооперативний ідеал. Київ 1919.
- Садовський В. Що таке кооперация? („Письмо з Просвіти“, 1922, ч. 41—42).
- Гаврилко А. Підстави кооперациі. Львів.

-
- Moszczeńska I. Rozwój smaku estetycznego w dzieciach („Przegląd pedagogiczny“, 1902).
- Ciembroniewicz J. Nauczyciel jako bibliotekarz czytelní ludowej („Szkoła“, 1903, 74).
- Karpowicz St. i Szyćówna A. Nasza literatura dla młodzieży („Książka“, 1904. Rodzina i Szkoła).
- Młodzież szkolna a polityka („Muzeum“, 1905).
- Stępowski Mar. dr. Praca oświatowa pozaszkolna (Warszawa 1906).
- Unszlicht-Bernstejnowa J. Literatura dla dzieci i młodzieży („Nowe Tory“, I, 1907).
- Moszczeńska I. Wykłady popularne („Nowe Tory“, I, 1907).
- Moszczeńska I. Do światła. Rzecz o znaczeniu uniwersytetów powszechnych. Warszawa 1907.
- Kluby dzieci („Rodzina i szkoła“, 1907).
- Czerwiński K. Projekt Muzeum pedagogicznego („Sprawy Szkolne“, 1908, 3—4).
- Kozłowski Wł. Co i jak czytać? Warszawa 1908 (año 1907).
- Moszczeńska I. Czasopisma dla dzieci („Nowe Tory“, II, 1909).
- Kilka uwag o pozaszkolnej pracy nauczycielskiej („Głos nauczycielstwa ludowego“, 1909, IV).
- Lam St. O książce. Lwów 1917.
- Oraczeński. Jak się uczyć. 2. wyd. Warszawa 1917.
- Kosmowska J. W. Domy społeczne. Warszawa 1921.
- Rudniański. Poradnik dla czytających książki. Warszawa 1921.
- Orsetti M. Przedwojenne obrazy z belgijskiego życia spółdzielczego. Socjalistyczne Kooperatywy belgijskie. 1921.
- Nowicki E. Nowe kierunki pracy oświatowej w Niemczech („Oświata pozaszkolna“. Warszawa 1921).
- Czerwijowski F. Jak prowadzić mniejsze biblioteki? Warszawa 1921.
- Oświata pozaszkolna. Biuletyn konferencji kwartalnej wydziału oświaty pozaszkolnej M. W. R. i O. P. oddzielne zeszyty za 1921, 1922 i 1923 r. Warszawa. Nakładem M. W. R. i O. P.
- Dębicki Zdzisław. Książka a człowiek. Warszawa 1923.

- Wolert Wł. Zarys pracy oświatowej pozaszkolnej w Anglii („Oświata Pozaszkolna“, 1923, nr. 1).
- Hollmann A. Uniwersytet ludowy. Warszawa 1924.
- Kluge. Kooperatywa w szkole.
- Kozłowski. Jak czytać utwory piękne. Warszawa.
- L. S. Macierz szkolna w Królestwie Polskiem („Encyklopedia Wychowania“, 341).
- Piasecki i Szrejber. Harce młodzieży polskiej.
- Pracownik współdzielczy. Warszawa, Wolska 44.

До VIII. розділу.

Дошкільне виховання.

- Энциклопедія семейного виховання, под ред. П. Каптерева з 1898. р. окремі вип.
- Селли Д. Очерки по психології дѣтства (з англ.). Москва 1901.
- Друммонд У. Дитя, его природа и виховання (з англ.). СПб. 1902.
- Фребель. Сочинення, 2 тома (з нім.). Москва 1904.
- Водовозова Э. Умственное и нравственное развитие дѣтей. СПб. 1907.
- Амент. Душа ребенка (з нім.). 1908.
- Гр. М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Зі вступом і поясненнями З. Кузеля („Матеріяли до української етнології“, т. IX). Львів 1908.
- Ломброзо О. Душа ребенка (з італ.). 1908.
- Колодца. Подвижны игры (з італ.). Москва 1909.
- Кузеля З. Про студії над дітьми („Матеріяли до укр. етнології“, т. IX). Львів 1909.
- Лесгафт П. Семейное виховання ребенка. СПб. 1909.
- Друммонд У. Введеніє в изученіє ребенка (з англ.). Москва 1910.
- Душевная жизнь дѣтей. Педагог. Акад. ред. Лазурскаго и Нечаева. Москва 1910.
- Чемберлен А. Дитя. Очерки по еволюції челоуѣка. Москва 1910.
- Чепіга Я. Проблеми виховання і навчання. Київ 1913.
- Чередниченко В. Захистки для селянських діток у літку. Катеринослав 1917.
- Коренцева О. Марія Монтеessori, її метода й діточі домівки („Нові дороги в навчанню“, 1918).
- Русова С. Дошкільне виховання („Укр. Видавництво у Катеринославі“, ч. 38). Катеринослав 1918.
- Монтеessori М. Метод наукової педагогії та практика його в „домах для дитини“. Київ 1921.
- Грос К. Душевная жизнь дѣтей (з нім.). СПб.
- Лубенец Т. Монтеessori и Фребель.
- Монтеessori. Дом ребенка.
- Морозова и Тихеева. Современный дѣтскій сад.

Свентитская. Рассказывание, практическая работа в детском саду. Москва.
 Сикорский И. Об умственном и нравственном развитии и воспитании детей. Киев.
 Тезаровская. Народный детский сад.
 Харди-Лилиен. Дневник детского сада. Перевод Чехова.
 Холл С. Педагогика в детском саду, пер. Зеленко.
 Щацкие. Бодрая жизнь. Сборник по дошкольному воспитанию, 2 т. СПб.
 Кершенштайнер Г. Что такое державно-громадянське виховання. Київ 1918.

Moszczeńska Iza. Grzeczność i niegrzeczność („Encyklopedia wychowania“, V, 1901).
 Sylly Jakób. Dusza dziecka („Książka“, Warszawa 1901).
 Taussig Z. dr. Dziecko do lat 2. Rady i wskazówki dla matek. Warszawa 1901.
 Wolberg L. dr. Zdrowie dziecka. Przewodnik dla rodziców („Książka“, 1901).
 Rygier Henryk. I. Nasze dzieci. II. Kary i nagrody. III. Indywidualność a wychowanie („Muzeum“, 1902, 1903).
 Wedell J. Matka i dziecko. Wychowanie fizyczne i moralne dzieci do lat 7 („Książka“, 1902).
 Zarzecki L. Szkice wychowawcze („Przegląd pedagogiczny“, 1905, 22).
 Weryho Marja. Jak zająć dzieci w wieku przedszkolnym. Pogadanki, rozmowy, zabawy i robotki. Warszawa 1906.
 L. D. Dzieci zaniedbane („Szkoła“, 1907).
 Śniegowski A. Ochronki wiejskie („Rodzina i Szkoła“, 1907).
 Wernie L. dr. Pierwsze letnisko szkolne („Zdrowie“, 1907).
 Instytut moralnie zaniedbanych dzieci w Mokotowie („Nowe Tory“, 1908, I).
 Kikinisowa R. Zakłady dla dzieci moralnie zaniedbanych i młodych przestępców („Szkoła“, 1908).
 Kaczewski K. Nagana, Nagroda, Obowiązek, Odwaga („Encyklopedia wychowania“, VII i VIII, 1909).
 Kurnatowski Jerzy. Zasady moralne. Warszawa 1909.
 Kolonja wakacyjna dla seminarystek („Muzeum“, 1910, II).
 Kretowska Marja. O ochronkach wiejskich. Warszawa 1910.
 Matylda Biehler. Hygieny dzieci. Nakładem Gebetnera i Wolfa. Warszawa 1923.
 Frank. Człowiek jest dobry („Książka“, 1923).

До IX. розділу.

До народнього вчителя.

Пахолков Х. Идеалы воспитателя и учителя. Казань 1898.
 Лубенец Т. Педагогическія бесѣды. СПб. 1913.
 Дьюи. Школы будущего („Свободное воспитание“, 1915).
 Блонский П. Школа и общественный строй.

Бібліографічні збірники:

- Герд и Гаршин. Обзор дѣтской литературы. 3 вип. СПБ. 1885.
- Книга о книгах, под ред. Янжула, с уч. П. Милокова. 2 ч. Москва 1892.
- Круглов А. Литература „Маленького народа“. 2 вип. Москва 1897.
- Мезьер А. Русская словесность с XI—XIX ст. 2 части. СПБ. 1899.
- Флеров А. Указатель для дѣтскаго чтенія до 14 лѣт. Москва 1905.
- Флеров А. Указатель по вопросам воспитанія и обученія. 2 вип. Москва 1905.
- Зомбарт В. Путеводитель по соціальной литературѣ (з нѣм.). СПБ. 1906.
- Лебедев П. Библиотека соц.-демократа (указатель). Нижний-Новгород 1906.
- Мезьер А. Библиографическій указатель переводной литературы. СПБ. 1907.
- Педагогическая библиотека (по всѣм вопросам). „Просвѣщеніе“ 1907.
- Библиографическій сборник. Вып. I. Профессіональное движеніе. Москва 1907; вып. II. Обзор беллетристики. Москва 1908.
- О дѣтских книгах, вышедших до 1907 г. Москва 1908.
- Тулупов и Шестаков. Библиотека учителя и воспитателя. Москва 1908.
- Чарнолускій. Спутник народнаго учителя и дѣятеля народнаго образованія. СПБ. 1908.
- Вопросы и нужды учительства, под ред. А. Звягинцева. 10 вип. Москва 1909.
- Румянцев Н. Обзор литературы по психологіи дѣтства. СПБ. 1910.
- Владиславлев И. Что читать? Москва 1911.
- Рубакин Н. Среди книг. Москва 1911.
- Учительскій справочник, под ред. Флерова и Цитрона. СПБ.-Кіевъ 1912.
- Медынскій Е. и Лапшевъ И. Указатель по внѣшкольному образованію. Москва 1916.
- Родников. Дѣтская литература. Кіевъ 1916.
- Кузеля З. З культурнаго життя України. Зальцведель 1918.
- Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання. В. І. Вид. департаменту позашкільної освіти під ред. Ів. Крижановського. Київ 1918.
- Поміч учителю в справі національного виховання учнів. В. І. Київ 1918.
- Родников. Огляд української дитячої літератури. Київ 1918.
- Книгар. Літопис українського письменства, журнал. Київ 1917—1920.
- Єфремов С. Українознавство. Київ, Книгоспілка 1919.
- Книжний Вістник. Київ 1919.

Книжка. Вістник українського книжкового руху (місячник).
Станиславів 1920.
Книга. Неперіодичний орган „Об'єднання українських видавців“.
Відень 1921.
Українське книгознавство. Збірник 1—3. Подєбради
1922.
Голос друку. І. Харків 1922.
Нечаєв А. Что читать по педагогикѣ? („Вѣстник и бібліотека
самообразования“, ч. 20).

Żywicki K. R. Szkoła w starym a nowym świecie („Tygodnik ilustro-
wany“, 1902).
Bałaban J. Jakiej reformy potrzebuje nasze szkolnictwo ludowe.
Kraków 1910.
„Praca oświatowa“ (art. Daszyńskiej i St. Posnera) 1913.
Karbowiak Ant. Obecne systemy wychowawcze („Muzeum“).
Łoziński i Stankiewicz. Ustawy i rozporządzenia dotyczące
oświaty w Rzeczyposp. Pols. Tom. I.
Moszczeńska Iza. Reformy pedagogiczne i reformy społeczne
(„Nowe Tory“).
Karbowiak. Bibliografja pedagogiczna. Lwów-Warszawa 1920.
Głos nauczycielstwa ludowego. Kraków від 1906. p.
Muzeum, czasopismo T-wa nauczycieli szkół wyższych. Rocznik XVII.
we Lwowie 1901. Виходить досі.
Nowe Tory, miesięcznik pedagogiczny. Від 1906. p. досі.
Przegląd Pedagogiczny, z dodatkiem „Ogródek dziecięcy“. Warszawa
w 1901 r. 20 r. istnienia.
Rodzina i Szkoła, we Lwowie. Виходить від 1895. p. досі.
Reforma szkolna. T. I. Kraków 1905.
Szkoła, tygodnik Tow. Pedagogicznego we Lwowie, 1901-07.
Szkoła polska, dwutygodnik. Warszawa від 1906. p.
Ruch pedagogiczny. Kraków.
Szkoła powszechna. Warszawa.

ЗМІСТ КНИЖКИ.

	Стор.
Від укладчика	5—6
I. Народній учитель і його праця	7—11
Учитель і село. Обовязки народного учителя. Ідеал української школи — „Школа-Просвіта“. Учительство — мистецтво.	
II. Засади нової вільної української школи . . .	12—21
Школа, як соціальна установа. Вільна школа. Єдина школа. Безплатна школа. Обовязкова школа. Світська школа. Трудова школа. Со- ціальна школа. Сумісна школа. Автономна школа. Національна школа. Мета нової школи. Учительство і нова школа. Будуймо нову україн- ську народню школу!	
III. Якою повинна бути наша народня школа . .	22—39
Перші впливи на дитину. Виховання само- діяльності. Цільність знання. Рідна мова. Математика. Гуманність. Національне виховання. Історія. Географія. Письменство. Наочне нав- чання. Ручна праця. Значіння праці. Гигієна, природознавство, сільське господарство. Фізичне, моральне й естетичне виховання. Шкільна дисципліна. Більш волі вчителів. Завдання народньої української школи.	
IV. Короткий катехизм народного вчителя . . .	40—44
Що вимагається від гарної лекції? Такт учителя.	
V. Упорядкування шкільних дитячих свят . . .	45—58
Виховальне значіння шкільних свят. Драма- тичний інстинкт у дітей. Участь дітей в підготовці. Прихорошення залі. Сцена для виконавців. Національне убрання дітей. Програма свята. Виразне читання. Живі картини. Сюжети живих картин. Освітлення живих картин. Вертепи. Ялинка. Експерсії. Свята деревосадіння.	

VI. Санітарно-гігієнічна постановка школи . . . 59—63

Значіння санітарно-гігієнічного стану школи. Догляд за шкільним будинком. Опал школи. Вентиляція. Чистка школи. Здоровля дітей. Охайність дітей. Епідемія і діти. Шкільна аптечка й ліки.

VII. Позашкільна праця серед дорослого селянства 64—87

Що зветься позашкільною освітою? Необхідність позашкільної освіти. Зв'язок між шкільною і позашкільною освітою. Резолюція „Зїзду позашкільників“ про позашкільну освіту. Види позашкільної організації. Книгозбірні. Ведення бібліотеки. Народні читання. Курси сільського господарства. Недільні школи. Виставки та музеї. Народні хори. Значіння народніх театрів. Вибір пєси. Считки - репетиції. Репертуар народнього театру. Спорудження сцени. Декорації. Грим. Генеральна репетиція. Вистава. Політичні клуби. Просвіти. „Народні доми“ та „Народні університети“. Завдання кооперації. Умови успіху позашкільної роботи вчителя.

VIII. Дошкільне виховання 88—97

Вага дошкільного виховання. Ясла. Дитячий садок. Дитячі притулки. Діти — „янголята“. Дефективні діти. Інституції для дефективних дітей. Виховання „зіпсованих“ дітей.

IX. До народнього вчителя 98—101

Становище української народньої школи. Завдання народнього вчительства. Ідїм у народ! Значіння просвіти. Майбутня людська семья. Обов'язок інтелїгенції.

X. Література предмету (по вищезазначеним IX. розділам зокрема). Зредагував і доповнив З. Кузеля 102—120

Показчик педагогічних книжок на українській, російській і польській мовах по зачепленим у книзі питанням.

Книжки тогож автора уже надруковані:

- 1) Лісова казка, пєса на 3 дії. Наклад М. Таранька. Львів 1923.
- 2) Слава Кобзареві, сценічна картина на ювілей Т. Шевченка. Наклад М. Таранька. Львів 1923.
- 3) Холмський Народний Калєндар на 1923 рік (справочник на ріжні випадки життя). Холм 1923.
- 4) Холмський Народний Калєндар на 1924 рік (справочник на ріжні випадки життя).

Приготовлено до друку:

- 1) Наочна гігієнічна таблиця (по гіг. і профілякції) з 11 малюнками, для шкіл і народу.
 - 2) Книжка для дітей, Льва Толстого, переклад.
 - 3) Збірка систематичних вправ по рідній мові, підручник до навчання правопису й стилю української мови.
 - 4) Читанка для молоді, четверта книжка до читання.
 - 5) Холмсько-Підляшський край, його населення і історичне минуле. Історично-етнографічна розвідка.
-

3,66 (1984)

рл

6715

4

МОСКОВИ 19

М. ЗАВРИСЕВИЧ
Б. ДИРЕКТОР ІСНІВСЬК. З ГІМН.
ПРОФ. ПЕДАГ. ШКОЛИ ІЛ. К. УШИНСЬКО.
-ГО В КНЕСІ

ПОРАДНИЧОК ВЧИТЕЛЯ

33899

**ШІКІЛЬНА
ПОЖАШІКІЛЬНА
І ДОШІКІЛЬНА
ПРАЦЯ**